श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम्

श्रीवल्लभकृतविवरणसमेतम् ।

जयन्ति जगतीतले भगवदास्यवैश्वानराः
स्वकीयजनभावनाप्रकटवल्लभाधीश्वराः ।
वियोगतरलीकृतव्रजवधूविलासं ययु-
स्त एव मधुराष्टके मधुरगीतपूर्णात्मकाः ॥ १ ॥
यत्करुणीकृतदृष्ट्या भावाः स्वत एव वर्धिताः सततम् ।
हृदये तदेकशरणे वन्दे तान् श्रीमदाचार्यान् ॥ २ ॥
श्रीमदाचार्यचरणकमलैकरसाश्रयः ।
संसिक्तहृदयात्माहं व्याख्यास्ये मधुराष्टकम् ॥ ३ ॥
सर्वाः सर्वात्मभावेन भगवद्गानतत्पराः ।
साक्षात्फलात्मरूपेण कृष्णेनाङ्गीकृता हि ताः ॥ ४ ॥
ततो मानादिभावेन स्वान्ते मानं परं दधुः ।
तद्वीक्ष्य भगवान्मध्यस्तिरोधानं चकार हि ॥ ५ ॥
तद्वर्ण्यते द्विधा तासु स्वरूपेण गुणेन च ।
गुणानामपि तादात्म्यं स्वरूपं वै रसाकरम् ॥ ६ ॥
'रसो वै स' इति श्रुत्या तत्तथैव निगद्यते ।
'यत्राकृतिस्तत्र गुणा' इति न्यायोपदेशतः ॥ ७ ॥
तस्मात्स्वरूपमाधुर्यं गुणानां वा तथैव च ।
विवेकरहिता भक्ता भावयेयुर्मुहुर्मुहुः ॥ ८ ॥
प्रत्यङ्गभावनापूर्वं गानं सर्वाः पृथक् पृथक् ।
कालक्षेपाय तास्तत्र कुर्वन्तीति परस्परम् ॥ ९ ॥

अथ **श्रीमद्वल्लभाधीशचरणास्तादृशीनां** भावं स्वहृदि समाधाय तत्तल्लीलानुभवं कुर्वन्तस्तादृशालापसंयुक्तगुणगानपराः सन्तो यथा कथञ्चिद्विप्रयोगकालक्षेपार्थं सर्वथा यत्क्षणमपि तेन विना स्थातुं न शक्यते, तदनिर्वाहकत्वेन कल्पान्तरोपसमकक्षत्वेन 'त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यता'मिति वाक्यात्तादृशभावयुक्तानां भावं चानुभूय स्वस्य प्रथममित्येव तदास्यरूपत्वेनोद्गताधरसुधापानकरणत्वेन च प्रार्थयन्ति **अधरं मधुर**मिति ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

या सुधा सर्वाभोग्यरूपा, स्वामिनीनां गुणगानदशायामेव कर्णद्वारेण हृदये प्रवेष्टुं शक्या, तत्रापि तदधरसम्बन्धेनैव मधुरा, सा लोभात्मक अधर एव स्थापिता, तत्प्रार्थनायां तावन्मात्रमित्युक्तम्, तथा च तद्वद्गुणगानलीलासामयिकमनुभावादिकं सर्वं हृदि कृत्वेत्युक्तमित्यर्थः । यद्वा । अधरमेव मधुरमिति स्वामिनीनामिव भगवतस्तद्गुणालापेनैवोत्कण्ठाविरहशामकत्वात्तद्भावापन्नमिति सार्वदिकं सूचितम् । तेन तद्विना क्षणमपि कुत्रापि स्थातुं न शक्नोतीति भावः । तादृग्भावसम्पादने **श्रीमदाचार्याणामेव** श्रीयमुनावल्लीलोपयोगित्वादिकमस्तीति ज्ञापनायाप्युक्तम् । अथवा । पूर्वोक्तभाववतीनामवस्थां दृष्ट्वा स्वस्मिन्नपि तद्भावापन्नतया विप्रयोगरसानुभवार्थं तद्भावपूरकत्वेनानन्यधर्मस्फूर्त्या कथमपि शरीरसम्पादकत्वेन च रसवशात्तथैवोक्तम् । अत एव 'तत्कथाक्षिप्तचित्त' इति **सर्वोत्तमे प्रभुभि**र्निरूपितम् । अथवा । समानशीलव्यसनवत्त्वेन सजातीयतादृशीभिः सह लीलामृतजलधिमध्यपातित्वादवगाहनपूर्वकं **माधुर्य**विशिष्टमधरमेव प्रार्थयन्ति । तथा च विविधलीलाभावतरङ्गनिमग्नत्वे तदाधारत्वेनैव स्वस्वरूपस्थितिरिति भावः । अत एव तृतीयाध्याये'प्यधरसीधुनाप्याययस्व न' इति । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वेन प्रतिक्षणं तदधरसुधासंवलितत्वानुकूलकृतिकरणत्वेन चैतयोर्व्यापारसत्त्वादिति सर्वदा तदनुभवेनाधुनापि पूर्वापरस्पराश्रयानुभूतं स्मृत्वा तासां भावपोषणार्थं सम्प्रत्येकां प्रत्यवदन् **अधरं मधुर**मिति ॥ एवमधरशोभाजनितमाधुर्यं निरूप्य वदनशोभां निरूपयन्ति **वदनं मधुर**मिति ।

पूर्वोक्तभाववतीनां सर्वदा भक्तिरूपभगवन्मुखारविन्ददर्शनेनोत्कटभावजनित-तापोपशमनत्वादिदानीं तद्राहित्येन कथं तत्तापशान्तिरिति परस्परं तद्रतमा-धुर्यनिरूपणार्थमत्यार्तिपूर्वकं तद्विषयकं दर्शनमेव भावयन्ति । तथा च । तादृगवस्थायां सर्वथा जीवनासम्भावनायां स्वाम्यनुपयोगदशायां तदनुभवः स्वास्थ्ये हेतुरिति तथात्रापीति । अथवा । स्वामिनीनां फलरूपं तावदिदमेव यतः प्रातरागम्य सायमागमनपर्यन्तं तद्भावनपर्यन्तं तद्भावनया तावत्पर्यन्तमपि विधुचकोरवत्स्मरणमात्रेणैव तावत्कालं कथमपि नीयते । पुनस्तत्समयप्रतीक्षयैव तादृगुच्छलितरसस्वभावत्वात्सन्मुखाभिसरणादिकमपि क्रियत एव । तदैव भग-वानपि मयूरानुकरणपूर्वकं नृत्यं कुर्वन् तादृशकटाक्षावलोकनादिभिस्तासां सर्व-भावपूर्वकमनोरथमापूरयन् गोष्ठं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एव 'मुदितवक्त्रमुपयाति दुरन्तं मोचयन्व्रजगवां दिनताप'मिति । एतावन्मात्रं सर्वं हृदि धृत्वा **वदनं मधुर**मित्युक्तम् । यद्वा । 'बर्हापीडे'ति श्लोके गोपिकानामेव भावरूपस्तदर्थमेव कोटिकन्दर्पलावण्यरूपो भगवान् प्रकटः कृष्ण इत्युच्यते । तस्मात्स्वामिनीनां यत्फलितं फलं तदनुभूय समानशीलव्यसनवतीषु तावदिदमेव निश्चीयते । 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति ताभिर्गीतमपि । तथा सति फलसम्बन्धि मधुरत्वमित्युक्तम् । यद्वा । वदनस्य चन्द्रोपमत्व-मपि घटत एव । यथा शीतलत्वात्तापहारकत्वाज्जीवनसम्पादकत्वाच्च भगव-न्मुखचन्द्रोपि तासां सुखदोस्त्विति भावः । अथवा । स्वास्यं तदास्यरूपत्वेन प्रतिस्वामिनीमाननिराकरणदशायामपि तद्गुणानुवादार्थं मध्यस्थतया प्रत्युपकृतित्वेन च सर्वदोभयरसप्राप्तावपि माधुर्यविशिष्टं कटाक्षादिभावयुक्तं वदनमप्यनुभवयोग्यं करोतीति फलितम् । अत एव 'मधुरया गिरा वल्गुवाक्यये'त्युक्तम् । एतत्सर्वं हृदि कृत्वा **वदनं मधुर**मित्युक्तम् ॥ एवं वदनशोभाजनितमाधुर्यं निरूप्य नयनशोभाजनित-माधुर्यं निरूपयन्ति **नयनं मधुर**मिति । एतद्भाववतीनां तु भगवदीक्षण-मात्रेणैव कामभावजननात्तासामिन्द्रियादिषु तद्व्यापारसत्त्वात् क्षणमात्रमप्येताः स्थातुं न शक्नुवन्तीति, तथावस्थायां तादृगीक्षणापेक्षायां तस्यैव स्वरूप-भावनं चक्रुः, नो चेत्तद्विना बलराहित्येन विरहसामयिकं जीवनमेव न

सम्भवेत्, तथा सति तावद्वीक्षणमात्रेणैव तासां जीवनमुचितमिति भावः । अत एव 'त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणे'त्यभिप्रायेण **नयनं मधुर**मित्युक्तम् । अथवा । नयनमिति जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तथा सति स्वामिनीनां कटाक्षादीन्यलससंवलितानि भावरूपाणि प्रियावलोकनरूपाणि भगवन्नयने प्रतिबिम्बितानि तद्भावपूर्वककटाक्षावलोकनानुसन्धानेन मधुरत्वप्रतीतिरित्यपि सुष्ठूक्तिः । अत एव 'शश्वत्प्रियासितापाङ्गे'त्यत्र तथैव निरूपणादिति भावः । यद्वा । नयतीति नयनं, तेन सर्वान् लीलासृष्टिस्थान् भजनानन्दानुभवार्थं स्वरूपानन्ददानार्थं च लीलामृतसमुद्रादुद्धृत्य तदनुभवं कारयित्वा नेत्रद्वारेण पुनस्तत्रैव तथा लीनान् करोतीति फलितमित्यर्थः । अत एव 'प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षण'मिति ताभिर्गीतम् । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेन तावन्मात्र सर्वं हृदि कृत्वा **नयनं मधुर**मित्युक्तम् ॥ एवं नयनशोभाजनितमाधुर्यं निरूप्य हास्यशोभाजनितमाधुर्यं निरूपयन्ति **हसितं मधुर**मिति । एतद्भाववतीनां मानसस्य त्रिगुणात्मकत्वेन निरूपणाद्भगवानपि प्रेमहासावलोकनपूर्वकैस्त्रिभिः कृत्वा तद्धरणं करोतीति तदाक्षिप्तमनाः सत्यः स्वप्रेष्ठमपि नालोकितवत्यस्तावत्कालं कथमपि वहन्त्यस्तद्धसितस्य माधुर्यं स्वस्वास्थ्यहेतुतया सम्प्रति निरूपयन्ति । तथा सति तद्धर्मपुरःसरत्वेन तद्धाससापेक्षकमाधुर्यावलोकनेनैव जीवनसम्भावना, नान्यथेति भावः । अत एव 'उदारहासद्विजकुन्ददीधिति'रिति लीलोपयोगित्वेन निरूपितम् । यद्वा । भगवतः सर्वदा लीलापरवशत्वात्तत्तद्भक्तभावानुकूलत्वेनैव स्थितिश्चोच्यते । तेन तत्तद्भावानुरूपहास्योक्तिरपि निश्चीयते । तस्मादेतासां वियोगभावजनितहास्यप्रार्थनायां तद्धसितस्य जीवनसम्पादकत्वात्सुधारूपमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वाद्धासस्य तदाधारकत्वेन प्रतिक्षणं स्वामिनीविषयकमपि तदनुभूय तत्सम्बन्धेन द्विगुणितमाधुर्यं भावयन्तीति **श्रीमदाचार्यैस्**तावन्मात्रमपि सर्वं हृदि धृत्वा **हसितं मधुर**मित्युक्तम् ॥ एवं हास्यजनितमाधुर्यं निरूप्य हृदयमाधुर्यं निरूपयन्ति **हृदयं मधुर**मिति । तिरोधानदशायामपि भगवानेतासां हृद्येव स्थितः, न त्वन्यत्र, नो चेत्, तासां लीलाभावमेव न सम्भवेदतोऽन्यत्रापि स्थितिः, परं भावरूपेणात्रैव

ज्ञायते । किञ्च, धर्मसहित एव हृदयारूढो जातो, न तु केवलं धर्मः, तस्मिन् समये तद्धृदयसम्बन्धमात्रेणैव तथैवोक्तमित्यभिप्रायो ज्ञापितः । यद्वा । रसोद्बुद्धदशायामपि विपरीतानुकरणत्वोक्त्या तद्धर्मान् स्वस्मिन्नपि स्थापितवत्यः, स्वधर्मास्तास्वेव स्थापयन्ति इति विशेषतः परस्परं हृदयोपगूहनं जातमिति तथैवोक्तम् । तथा सति तद्भावानुकृत्यालिङ्गनपूर्वककृतिमत्त्वादिधर्मसहितत्वेन हृदयं मधुरमेव प्राप्तमिति भावः । अथवा । हृदय एव स्वामिनीभावनिरूपकत्वेन भगवानपि स्वस्मिंस्तद्धर्मान् संस्थाप्य तद्भावमङ्गीकरोति । तथा सति सर्वभावप्रपत्तावेताभिस्तद्भावात्मकं हृदयं मधुररूपेणैवानुभूतमिति भावः । अथवा । स्वस्य भगवदात्मकत्वेन स्वामिनीभावसन्नियोगशिष्टत्वेन च सर्वदोभयरसात्मकं हृदयं चानुभूय **मधुर**मित्युक्तम् ॥ एवं हृदयमाधुर्यं निरूप्य गमनमाधुर्यं निरूपयन्ति **गमनं मधुर**मिति । भगवतो भावात्मकत्वाद्भावानुकरणकृतिमत्त्वाच्च लीलोपयोगिनीनां हृदयदेशे भावरूपेणैव गमनं करोतीति सर्वत्र गमनशील एव भवति । अत एव तद्भाववतीनां हृदये भावानुकूललीलाविष्करणार्थं मानादिदोषदूरीकरणार्थं च तत्तद्भावरूपेण गमनं, तत्रापि रसानुभावकत्वेन तदनुकूलभजनानन्ददानेन वा गमनं तथैवोक्तमिति भावः । अथवा । यदैतासां परित्यज्यान्यत्र वनान्तरमपि गच्छेत् तदा द्रुमलतादीन् ता एव पृच्छन्ति । अत्रैव समागतोऽयं नन्दसूनुर्भवद्भिर्दृष्टश्चेत्तः सूचनीय इत्यर्थः । नो चेत्, कथं पदपङ्क्तिर्भूमौ दृश्यत इति तद्दर्शनानां मनोनुरञ्जकत्वेन **गमनं मधुर**मित्युक्तम् । तथा सति सर्वथेदानीमयमपि यत्र कुत्र वा हर्षादिपूर्वकं गमन प्रापयिष्यतीति भावः । यद्वा । तत्सन्नियोगशिष्टत्वव्यतिरेकेणापि विप्रयोगपुष्टीकरणेऽप्यसमर्थः स्यादतो भावनायां साक्षात्स्पर्शाभावादाविर्भूतलीलायां गतिर्गमनमिति तत्प्राप्तिः सूचिता । तथा सति संयोगरसानुभवकर्तॄणां विप्रयोगरसस्य तत्पूर्वाङ्गत्वात्तेन विना तदसम्भवात्तत एवातिप्रियत्वेन माधुर्योक्तिरिति भावः । अथवा । स्वस्य भगवत्सहकारिगमनशीलत्वेन यत्र यत्र भगवानागच्छति तत्र तत्रैव अन्तः स्वयमपि स्थितः सन् तादृशीनां हृदि गमनपूर्वकमाधुर्यं चानुभूय **गमनं मधुर**मित्युक्तम् ॥ एवं गमनमाधुर्यं निरूप्य धर्मित्वेन च माधुर्यं निरूपयन्ति

मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति । भगवतो रसात्मकत्वात्तल्लीलाया अपि रसात्मकत्वं, यथा स्वरूपेऽनुभवादीनां भावनापर्यवसायित्वं, तथा लीलायामपि ज्ञापयितुं तास्ता अनुचक्रुरित्युक्तम् । तेन स्वरूपस्य लीलात्मकत्वात्तदधीनत्वाच्च सन्नियोगशिष्टत्वादपि यत्र यत्र लीला भवति तत्र तत्र स्वरूपमप्युद्बुद्धं भवतीति निर्गलितार्थः । यद्वा । यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति न्यायेन गुणानां माधुर्येणैव निरूपणत्वात्तदधिष्ठातर्यपि माधुर्यवाचकत्वे किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः । तथा सति **मधुराधिपतेर्**भगवतो **यदखिलं** लीलात्मकं स्वरूपात्मकं वा तत्सर्वं **मधुर**मेव भावनीयमिति दिक् । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेनैव स्वरूपात्मकत्वं लीलात्मकत्वं च बोधयन्स्वकीयान्प्रति तादृग्भावपरवशत्वादतिकरुणत्वेन तथैवोक्तवानिति भावः । अत एव 'तल्लीलाप्रेमपूरित' इति **सर्वोत्तमे प्रभुभि**र्नाम निरूपितम् ॥१॥

एवं लीलानुभावज्ञाः सात्त्विकादिगुणान्विताः ।
पुनस्तद्गतमाधुर्यभावनं कर्तुमुद्यताः ॥ १ ॥
तथैव **श्रीमदाचार्या**स्तासां भावं विभाव्य च ।
विप्रयोगरसं प्राप्य संगतास्तदधीनताम् ॥ २ ॥

वचनं मधुरं चरितं मधुरं वसनं मधुरं वलितं मधुरम् ।
चलितं मधुरं भ्रमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥२॥

वचनं मधुरमिति । भगवद्वचनं भक्तानामाकारणार्थं जातमिति यदैव तामिः श्रुत तदैव गृहादिकं सर्वं त्यक्त्वा शीघ्रतया तद्भावाधीनत्वेनैव यत्र भगवांस्तिष्ठति तत्रैव ताः समागच्छन्तीति पुनः प्रश्नानुकरणककृतिमत्त्वेन तद्वचनानां मधुरत्वप्रतीतिरिति तथैवोक्तम् । यद्वा । भगवता निषेधव्यतिरेकेणापि यानि वाक्यानि प्रियरूपेणैवोक्तानि तान्येव मधुराणीति वा । तथैव बोधनार्थं तदधिकारसंपत्तावपि तैरेव प्रार्थनं कृतवत्य इत्यपि सूचितम् । तथा सति तद्व्यतिरेकेणासां जीवनसम्भावनैव नास्तीति भावः प्रतिफलितः । अत एव 'संरम्भगद्गदगिरो ब्रुवतानुरक्ता' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टतासम्पादकधर्मवत्त्वेन तासां विलासात्मकं लीलात्मकं हृद्यनुभूय

तथैवोक्तम् ॥ एवं वचनमाधुर्यं निरूप्य चरितमाधुर्यं निरूपयन्ति **चरितं मधुर**मिति । भगवतश्चरित्रमपि पूतनासुपयःपानादिकं तत्तल्लीलानुकरणपूर्वकं भगवति हृद्याविर्भूते तदात्मकत्वात्तदनुकरणं शक्यमिति तद्भावनया तत् कृतवत्यः पश्चात् तेन चरितावगाहकरसात्मकमाधुर्यं भावयन्तीति भावः । यद्वा । 'दावाग्निं पश्यतोल्बण'मिति वाक्यात्तादृशीनामतिभीतानां तल्लीला-वेशवतीनां विरहसामयिकं सर्वं तादृशमेव ज्ञायते । यत एतादृशीनामेव दावाग्निदर्शनं नान्यासामिति तादृशेपि समये जीवनाभावमालक्ष्य तत्प्रती-कारूपमाधुर्यं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । तथा सति जीवनसम्भावनापूर्वकमाधुर्याव-गाहकत्वेन लीलानुकरणमिति भावः । अथवा । स्वामिनीनां तान्येवाति-प्रियाणि यानि भगवता बाल्यानुकृतिमत्त्वेन रसात्मकानि कृतानि चरितानि तान्यपि मनस्यनुभूय ताभिस्तथैवोक्तमिति भावः । अथवा । स्वस्य तदात्मत्वात्तल्लीलावलोकनत्वाच्चरितानुगतमाधुर्यविलासादिकं विरहरसापन्नत्वे-नैव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं चरितमाधुर्यं निरूप्य वसनमाधुर्यं निरूपयन्ति **वसनं मधुर**मिति । स्वामिनीनां कटाक्षावलोकनादिभावपरिपूर्णस्योद्बुद्ध-रसात्मकस्य भगवतो लीलामृतसमुद्रत्वेनोच्छलिततरङ्गत्वादाच्छादकशक्तिमत्त्वेन पीताम्बरधारणं त्वावश्यकमिति तद्वेष्टितत्वेनैव रसाधायकत्वं ज्ञायते । अन्यथा तादृशोद्बुद्धरसात्मकस्वरूपं निरीक्ष्य विमोहिता एव स्युः, लीलाऽपि न स्यादतोपि तद्ग्रहणं युक्तमेवेति तत्साहायकत्वेनैव रसप्राप्तिः सूचितेति भावः । तदेव मधुरमिति प्रार्थनायां ताभिस्तथैवोच्यत इत्यर्थः । अत एव, 'कनककपिशं वासो बिभ्रदि'त्युक्तम् । अथवा । स्वस्य तदात्मकत्वेन तादृशोद्बुद्धरसात्मकदशायामपि तदपेक्षणीयत्वात्पूर्वोक्तमपि सर्वं हृदि कृत्वा तथैव प्रार्थनं कृतमिति भावः । अत एव 'मालानुपृक्तपरिधानविचित्रवेषा'-विति ॥ एवं वसनमाधुर्यं निरूप्य वलितमाधुर्यं निरूपयन्ति **वलितं मधुर-**मिति । भगवतो गोपालैः सह वनगमनं तु प्रत्यहमिति गाश्चारयन्निकुञ्ज-गह्वरादीन्वीक्ष्य, तान् गोचारणार्थं वनान्तरे प्रेषयित्वा यद्गोवत्सादिकं तु तत्रैवास्तीति तदपि विज्ञापयित्वा स्वयं विश्रामं करोति । तत्रापि सख्यादि-प्रेरणया सर्वदा तद्भावाधीनत्वात्तद्विप्रयोगजनितखेददूरीकरणार्थं क्रीडादिकमपि

करोतीति तादृशीनां तत्समय एव दानावसर इति सूचितम् । अलस इति शेषः । तथा सत्यलसवलिताद्धि कटाक्षाणां माधुर्यं स्मृत्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । सर्पमणिनृत्यन्यायेनापि रसवशात्तद्भावपुरःसरो भूत्वा तादृशानुकरणपूर्वकं नृत्य कुर्वन् वलितरूपं जातमित्यर्थः । तेन त्रिभंग-ललितस्वरूपविशिष्टमाधुर्यादिकमनुभूय ताभिस्तथैवोक्तमिति भावः । यद्वा । स्वस्य तत्स्वरूपात्मकत्वेन तत्तद्रसानुभवकर्तृत्वेन सर्वदा सन्नियोगशिष्टत्वाव-गाहकधर्मत्वेन च तादृशमेव माधुर्यं प्रार्थ्यत इति भावः ॥ एवं वलित-माधुर्यं निरूप्य चलितमाधुर्यं निरूपयन्ति **चलितं मधुरमिति** । भगवत-श्चलनं, तदपि सायमागमनसमये कुन्ददामकृतकौतुकवेषत्वेन गवां पश्चाद् गोपैः सह हासपूर्वकलीलामाकलयन् नृत्यरसानुकूलकशक्तिमत्त्वेन तथा भाव-सम्पादकत्वेन च तथा भवतीत्यर्थः । तेन तादृशीनां मनोभिलाषादिकं मन्थरगतिचलनेनैव सिध्यतीति चलनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वामिनीनां भावपूर्णकटाक्षावलोकनेन तादृशोद्बुद्धरसात्मकः सन् तदैव तासां मनोरथादिकमापूरयन् तादृग्दर्शनलाभसंतुष्टतया मुहुर्मुहुस्ता-दृशमाधुर्यावलोकन कुर्वन् व्रजं प्रविशतीत्यर्थः । तथा सति अन्तरङ्गभक्तानां तादृशानुभवकर्त्रीणामन्योन्यविलासादिकृतमाधुर्यभावनं तु युक्तमेवेति भावः सूचितः । अथवा । स्वस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वापन्नत्वेनोभयरसानुभवकर्तृत्वेन प्रतिक्षणं चलनविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं चलितमाधुर्यं निरूप्य भ्रमितमाधुर्यं निरूपयन्ति **भ्रमितं मधुरमिति** । भगवतो बाल-दशायामपि प्रतिस्वामिनीभावपूरकत्वेन तत्तन्मनोरथपूरणार्थं तासां गृहे क्रीडाव्याजेन स्वयमभिसरण करोतीति रसशास्त्रे तथैवोक्तत्वादित्यर्थः । तेनालम्बनविभावाधीनत्वेन रसस्योक्तत्वात्पुष्टीकरणार्थं तथाकरणमिति भावः । यद्वा । भगवतोऽनन्तशक्तिमत्त्वान्मातृचरणादीनां निकट एव स्थितः सन् सर्वाज्ञातरूपत्वेन समानशीलव्यसनवतीनां गृहेषु गत्वा यत्नादिकं कुर्वन्नपि हस्तेन शिक्यमवलम्ब्य प्रत्यहं दधिनवनीतादिकं चोरयतीत्यर्थः । तथा सति सार्वदिकरसानुभवकर्त्रीणां तथानुभववत्त्वाद्वैतचौर्यविशिष्टमाधुर्यभावनं तु युक्त-मेवेति भावः । अत एव 'प्रहसितमुखी न ह्युपालब्धुमैच्छ'दिति ॥ एवं

धर्मविशिष्टं माधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । न केवलं धर्माणामेव प्रार्थनमुचितं, किन्तु तद्विशिष्टधर्मिण एवेति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहित्वेन लम्बकर्णमानयेत्यत्र तथैवानुभवसत्त्वात् तथैवोच्यत इत्यर्थः । तथा सति माधुर्यविशिष्टषड्गुणैश्वर्यात्मकस्य भगवतो मधुराधिपतेर्यदखिलं तत्सर्वं तत्स्वरूपमाधुर्यवद्भावनीयमिति भावः । अत एव 'नवीनमधुरस्नेहः प्रेयसीप्रेमसञ्चय' इति ॥ २ ॥

एवं लीलात्मकास्तास्ताः पुनस्तास्ता विचेतसः ।
कुर्वन्तीति रसावेशात् कालक्षेपाय सर्वथा ॥ १ ॥
तद्वदेव सदा **श्रीमदाचार्या** भावतत्पराः ।
माधुर्यानुभवज्ञास्ते तल्लीलां वर्णयन्ति हि ॥ २ ॥

वेणुर्मधुरो रेणुर्मधुरः पाणिर्मधुरः पादौ मधुरौ ।
नृत्यं मधुरं सख्यं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥३॥

वेणुर्मधुर इति । भगवताधरसुधाभोगोपभोगित्वेन स अधर एव स्थापितस्तत्रापि हस्तयुगलचालनेन तत्साहाय्यकतया स्वयं रसाविष्टो जात इत्यर्थः । तेन मयूरानुकरणपूर्वकनृत्यकरणतदधीनत्वेनैवेति ज्ञापनायापि माधुर्यानुभवपूर्वकं तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरय'-मित्युक्तम् । अथवा । गोचारणक्रीडायामपि वेणोरावश्यकत्वाद्रवामाह्वानादिकं तु तेन विना न संभवतीत्यर्थः । किञ्च, संकेतस्थले सखीनामाकारणार्थं नादमयस्पष्टीकरणार्थं च तासां हृदि प्रविश्य वेणुरेव सर्वं सूचयतीत्यर्थः । तथा सति भगवान्वेणुव्यतिरेकेण रासमेकं विहाय किमपि कर्तुं न शक्नोतीति लीलायां वेणुकर्तृकमाधुर्यं भावयन्तीति भावः । अत एव वेणुरपि सहायतां प्राप्स्यतीत्युक्तमप्याचार्यवर्यैः फलप्रकरणोपक्रमे । यद्वा । स्वस्य भगवदास्यस्वरूपत्वेन तदाधारकवेणुरूपत्वेन च तयोः सन्नियोगशिष्टत्वात्तत्कृतमाधुर्यानुभवं कुर्वन्तीति भावः ॥ एवं वेणुमाधुर्यं निरूप्य रेणुमाधुर्यं निरूपयन्ति **रेणुर्मधुर** इति । यच्चरणरजो ब्रह्मादीनामपि दुर्लभं, तदर्थं तपः कुर्वन्ति, परन्तु नाद्यापि प्राप्तम् । किञ्च, लक्ष्मीरपि तद्रजःकामनयान्यसुरप्रयासशङ्कया

वा तत्प्राप्त्यर्थमेव माहात्म्यज्ञानपूर्वकभक्तिभावात्तच्चरणमेवाश्रयतीत्यर्थः । तथा सति भगवच्चरणानामरविन्दपदोपादानत्वात्परागोपलक्षकरजोमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः अत एव 'गोविन्दांघ्र्यब्जरेणव' इत्युक्तम् । अथवा । भगवतः स्वामिनीभावाधीनकृतिमत्त्वेन तच्चरणरजःकामना तु सर्वदैव तिष्ठतीति तद्भावोपलब्धौ तादृशीभिस्तथैवोक्तमित्यर्थः । तेनोभयचरणरजःकामनयैव तादृशीनां जीवनसंभावनम्, नान्यथेति भावः । यद्वा । स्वस्य तदात्मकत्वादुभयसंबन्धसंपादकत्वेनोभयत्रापि परस्परं चरणरजःकामनापूर्वकमाधुर्यं निरूपयन्तीति भावः ॥ एवं रेणुमाधुर्यं निरूप्य पाणिमाधुर्यं निरूपयन्ति **पाणिर्मधुर** इति । भगवता गोवर्धनधारणं तु गोकुलरक्षायै कृतं, गोकुलरक्षणं तावदनन्यस्वामित्वेनेत्यर्थः । तेन भक्तवात्सल्यानुग्राहकशक्तिमत्त्वेन गोपगोपीगवामपि तदन्तःस्थापयित्वा छत्राकमिव तदुद्धरणं करोतीति भावः । तदा जीवनसंपादकत्वेन च तन्मुखावलोनकपूर्वकमाधुर्यं पाणावेवेति ज्ञापनायापि तथैव प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अनेन भगवतोऽनन्यगोकुलस्वामित्वं सूचितमिति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां चूडाबन्धनादिकृतिमत्त्वेन केशप्रसाधनं तु पाणिकृतमेवेति तत्र अग्रे पुष्पाणि संस्थाप्य स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः । तथा सति तादृशीनां तादृक्पाणिकृतमाधुर्यावलोकनं तु युक्तमेवेति भावः । अथवा । स्वस्य भगवत्सन्नियोगशिष्टतानुकूलशक्तिमत्त्वेन तत्सख्याधिकरणत्वात्तत्सामयिकं पाणिकृतमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं पाणिमाधुर्यं निरूप्य पादमाधुर्यं निरूपयन्ति **पादो मधुर** इति । भगवति जीवैर्नमनातिरिक्तं कर्तुं न शक्यमिति तादृशनमनाधिकारशक्तिमत्त्वेन तादृशभावोपलब्धौ तदात्मकाः सत्यः स्वशिरसा माधुर्यविशिष्टपादतलस्पर्शनं कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव 'सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूल'मित्याद्युक्तयः । तेन तत्संबन्धव्यतिरेकेणासां जीवनसंभावनाभाव इति भावः । यद्वा । अविचार्य प्रियत्वकरणं तु दासानामेव धर्मो, नान्येषां, तेन तादृशवनविहारजनितश्रमनिराकरणार्थं भगवतः पादसेवनं त्वावश्यकमिति तथव प्रार्थयन्ति इत्यर्थः । तथा च स्वधर्मावबोधकशक्तिमत्त्वेन दास्यानुकरणपूर्वकं माधुर्यविशिष्टपादसेवनं कुर्वन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वेन तदात्मकत्वात्तादृक्श्रमादिकं सर्वं विज्ञाय तादृशीभिः सह

तथैव सेवनं भावयन्ति इति भावः ॥ एवं पादमाधुर्यं निरूप्य नृत्यमाधुर्यं निरूपयन्ति **नृत्यं मधुरमिति** । यदि ताः सर्वथा भगवद्व्यतिरेकेण स्थातुं न शक्नुवन्ति तदा भगवांस्तासां तादृशोत्कटभवं वीक्ष्य तादृशीभिः सहोद्बुसहोद्बुद्धशृङ्गाररसात्मकस्वरूपेण तासां स्वरूपानन्ददानार्थं तन्मण्डलेन वेष्टितत्वेन नृत्य कुर्वन् रासलीलां करीतीत्यर्थः । तथा सत्यन्योन्यमुखावलोकनं गानपूर्वकमाधुर्यविशिष्टनृत्यानुकरणं प्रार्थयन्ति इति भावः । अथवा रसावेशदशायामपि यथा यथा हस्तकादिभावं प्रदर्श्य भगवान् नृत्यं करोति तथैता अपि पार्श्वभाग एव स्थिताः सत्यः पूर्णरसात्मकं नृत्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेन मध्ये रसावेशभरेण काश्चिद् हृष्टरोमाः सत्यः भगवतश्चुम्बनादिकं कुर्वन्तीति भावः । यद्वा । रस एव रासस्तल्लीलाया एव फलदाननिश्चयात्स्वस्य तादृग्लीलानुभवपूर्वकरसात्मकत्वेन माधुर्यविशिष्टतादृशं नृत्यं भावयन्तीति भावः ॥ एवं नृत्यमाधुर्यं निरूप्य सख्यमाधुर्यं निरूपयन्ति **सख्यं मधुरमिति** । सख्यं तु समानशीलव्यसनेष्वेव, नान्यत्रेति, अत एवार्जुनादयो भगवदभिप्रेतकार्यकरणादविचार्य प्रियत्वकरणाद्वा त एवान्तरङ्गसखाय इत्युच्यन्ते । भगवानपि तदभिप्रेतकार्यकरणत्वात् स्वस्मिन् तादृशसखित्व मन्यते । तथा सति परस्परमनोरथाभिपूरकत्वेनैता अपि तद्भावानुकूलकमाधुर्यविशिष्टसख्यभावं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अत एव 'सखे दर्शय संनिधि'मित्येव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । वयं तु ते प्रियाः, अस्मद्रक्षणं तु त्वया कर्तव्यमेव, नो चेन्नाथत्वमेव न संभवतीति तथैव संपादयेति प्रार्थना । अतोऽस्मदङ्गीकारार्थमेव व्रज एवाविर्भूत इति प्रयोजनवशात् सखिरूपेणास्मान्पालयतीत्यर्थः । किञ्च । यदि चेत् पालनं न करिष्यसि तदास्माकं प्राणा अपि स्थिरा न भविष्यन्तीति त्वदवतारप्रयोजनं व्यर्थमेव भविष्यतीत्येतावत्सर्वं विचार्यैव करणीयमित्यर्थः । तथा सति 'वीर योषितां सख उदेयिवान्सात्वतां कुल' इत्याद्युक्तयस्तथैवार्थं द्योतयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षात्स्वरूपात्मकत्वेन समानशीलव्यसनत्वेन च तादृशीनां प्रार्थनादिक संवीक्ष्य स्वयमपि तादृशमाधुर्यविशिष्टसख्यं प्रार्थयन्ति इति भावः ॥ एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** ।

लीलानां धर्मात्मकत्वात्तदात्मकाः सत्यस्तदानन्दानुभवं कृत्वा ताभिरेव भगवत्स्फूर्तिर्जायत इति निश्चित्य तास्ता माधुर्यरूपेणैवानुभूय यत्रैतादृशं माधुर्यं यस्य तस्य मधुराधिपतेर्यदखिलं लीलाचरित्रावयवादिकं तत्सर्वं मधुरमेव भावयन्तीति भावः । **आचार्या** अपि तादृशानुकरणकृतिमत्त्वेन विप्रयोग-दशायां तथैव विभावयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं पुनः प्रियाः सर्वा मिलित्वा यमुनातटे ।
भगवद्गीतमाश्रित्य तदेवाद्यानुवर्णयन् ॥ १ ॥
तथैव **श्रीमदाचार्या** विप्रयोगनिरूपणात् ।
तत्पुष्टीकरणाच्चात्र तत्स्वयं चानुवर्णयन् ॥ २ ॥

गीतं मधुरं पीतं मधुरं भुक्तं मधुरं सुप्तं मधुरम् ।
रूपं मधुरं तिलकं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥४॥

गीतं मधुरमिति । गीतादि कामरसोद्बोधकं, तच्च स्त्रीणां विशेषत इति कामभाववतीनां तु ततोधिकं तदुद्बोधकं भवतीत्यर्थः । तथा सति स्वयमपि गान कुर्वन्त्यः परस्परं माधुर्यरसात्मकं वेणुकूजितगानं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'निशम्य गीत तदनङ्गवर्धन'मित्याद्युक्तम् । अथवा । गानं तु भगवत्कृतमेवेति तत्कर्तृकस्वरूपस्फूर्तौ तदालम्बनविभावत्वेन काम-भावत्वेन च भगवन्तमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गायन्तं स्त्रियः कामयन्त' इति श्रुतेः । यद्वा । सायमागमनसमयेपि स्वामिन्यो व्रजाद्बहिरे-वागत्य तत्प्रतीक्षां कुर्वन्त्यस्तिष्ठन्तीति यदा पुनर्दूरत एव यथा यथा वेणु-कूजितगीतं शृण्वन्त्यस्तथा तथोद्बुद्धशृङ्गाररसात्मकस्वरूपनिरीक्षणार्थं निकट एव समागच्छन्तीत्यर्थः । तदा भगवानपि तद्भावात्मकस्वरूपनिरीक्षणार्थत्वेन तत्तन्मनोरथानुकूलकनृत्यं कुर्वन् गोपैः सह सांकेतिकं सर्वमेव सूचनार्थं तथा गीतं श्रावयतीत्यर्थः । तथा सति गीतकर्तृकसर्वव्यापारेणैव तादृशीनां फला-नुभूतिर्भवतीति भावः । अथवा । स्वस्य तदात्मकत्वात्तदनुभवयोग्यतासंपन्नत्वेन मध्यस्थतया तदनुगुणकार्यकर्तृत्वेन च प्रतिक्षणं तत्तल्लीलायां माधुर्यविशिष्टगीतं प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं गीतमाधुर्यं निरूप्य पीतमाधुर्यं निरूपयन्ति **पीतं मधुरमिति** । भगवतः पानं हि तत् । गोष्ठ एव स्वयं स्थितः सन्

गोपवेषदुग्धादि दोहनं कारयित्वा गोचारणात्पूर्वमेव तान्पाययित्वा स्वयमपि पीत्वा पश्चाद् वनगमनादिकं करोतीत्यर्थः । किञ्च, ये तृणादिकं न भक्षयन्ति, सर्वथा तदाधारत्वेनैव स्थिता भवन्तीति तान्वत्सानपि स्वहस्तेनैव पयः पाययतीत्यर्थः । तथा सति बाल्यानुकृतिमत्त्वेन भगवता यत्कृतं दुग्धपानादिकं तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । संकेतस्थले स्वामिनीभिः सह विहारादिकं कुर्वन् तादृशोद्बुद्धरसात्मकत्वेन परस्परकटाक्षाद्यवलोकनेनोत्कटरसपानं करोतीत्यर्थः । तेनेदानीं भगवद्व्यतिरेकेण स्थातुमशक्यत्वात्तदेव माधुर्यविशिष्टपानं भावयन्तीति भावः । अत एव 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तं दृश्यसे पुरतो गतागत'मित्यादि जयदेवोक्तिरपि । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वेन तदाधारत्वात्तत्तल्लीलोपयोगितन्माधुर्यादिकं तत्सामयिकं प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं पीतमाधुर्यं निरूप्य भुक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति **भुक्तं मधुरमिति** । भगवान् पुष्टिमार्गीयपदार्थानां भोगकरणार्थमेव प्रकटीभूतस्तस्माद्बालकलीलायां क्रीडाव्याजेन स्वामिनीनां गृहे गत्वा तादृग्भावपरवशत्वेन तदाज्ञापूर्वकं यथा भवति तथा शिक्यस्थितानां पदार्थानां भोगं करोतीत्यर्थः । अन्यथा तदङ्गीकारं विना तेषां साफल्यमेव नास्तीति तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'अस्मदीयपदार्थानां भोगः कार्यस्तथैव ही'ति सर्वथा प्रपत्तिभावपूर्वकं निरूपितमित्यर्थः । अथवा । यज्ञपत्नीनां फलदानार्थमेव तत्र गत्वाग्रे बालकान् संप्रेष्य याचनरूपत्वेन तद्भावात्मकं तत्रत्यं सर्वमङ्गीकरोतीत्यर्थः । तत्रापि मुख्यायास्तदपेक्षयोत्कृष्टत्वेन साक्षादङ्गसंगत्वेन च तत्समर्पितभोजनादिकं भगवान्पुष्टिमार्गरीत्यैवाङ्गीकरोतीत्यर्थः । तथा सति सर्वात्मभाववतीनां तदुच्छिष्टोपभोगित्वेनैव जीवनसंभावना नान्यथैतदभिप्रायं ज्ञात्वा तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । श्रीगोवर्धनसान्वादिषु स्थित्वा गोपबालैः सह क्रीडां कुर्वन् तत्प्रतीक्षापूर्वकं यथा भवति तथा मात्रा प्रेषितसख्यानीतभोजनादिकं तद्भावाधीनत्वेन सर्वान् भोजयित्वा रामेण सह स्वयमपि भोजनं करोतीत्यर्थः । किञ्च । महेन्द्रयागनिराकरणत्वेन निजानां निरोधकरणार्थमेव स्वाज्ञया नन्दादीन्प्रबोध्यानेकविधान्पाकान्कारयित्वा स्वयं तद्रूपीभूत्वा तत्समर्पितं सर्वं भुनक्तीत्यर्थः। तेन सर्वात्मभाववत्यस्तास्तादृशरसात्मकस्वरूपानुभवकरणत्वेन

तत्तल्लीलात्मकमाधुर्यविशिष्टभुक्तं भोजनमिति प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य तदास्यरूपत्वात्तद्भोक्तृत्वं स्वस्मिन्नेव प्रतिफलतीति विप्रयोगानुभवकरणत्वेन पूर्वानुभूतभुक्तं स्वयमपि भावयन्तीति भावः । अत एव 'श्रीकृष्णास्यं यज्ञभोक्ते'ति **सर्वोत्तमे** नामद्वयमुक्तम् ॥ एवं भुक्तमाधुर्यं निरूप्य सुप्तमाधुर्यं निरूपयन्ति **सुप्तं मधुर**मिति। यशोदोत्संगलालितस्य भगवतस्तद्धस्तलालनेनैव सर्वदा शयनमुचित, तत्रापि स्तनपानदानापेक्षितत्वात्तद्व्यतिरेकेण शयनादिकं न करोतीत्यर्थः । अत एव 'तमङ्कमारूढमपाययत् स्तन'मित्याद्युक्तम् । अथवा । प्रातरारभ्य सायमागमनपर्यंतं गोचारणादिकं कृत्वा तत्तल्लीलाविहारजनितश्रमनिराकरणार्थं स्वामिनीनां भवन एव गत्वा तादृशभावात्मकत्वेन तल्लालनपूर्वकं शयनं करोतीत्यर्थः । तथा सति तासां दिवाविरहखिन्नमानसानां भगवच्चरणारविन्दसंबन्धेनैव तापशान्तिर्नान्यथेति तास्तथैव शयनं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । वन एव विहारादिकं कुर्वन् बालान्प्रति तथैवोक्तवान्, गोचारणादिकं भवद्भिरेव कर्तव्यं, मया तु श्रमवशात् कुञ्जान्तरे यत्किंचित् विश्राममात्रं क्रियत इति तदनुज्ञया तेपि तथैव कुर्वन्तीत्यर्थः । ततः संकेतस्थले स्वानुगुणत्वेनैव ता अपि समागच्छन्तीति तत्कृतभावपूर्वककटाक्षावलोकनादिभिः सर्वाङ्गजनितश्रम निवार्य भगवान् शयनं करोतीत्यर्थः । तथा च सति तालवृत्तादिकं कुर्वत्यः स्वाभिलषितमनोरथादिकं यथा भवति तथा तल्लीलानुस्मरणवशात्तद्भावयन्तीति भावः । अथवा । प्रातरेव किंचिदुन्मीलदुन्नतभ्रूभङ्गकटाक्षावलोकनादिना स्वामिनीनामथ च तथाभाववतीनामतीवसुखजनकत्वात्तत्तद्रसानुभवकत्वेन तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । तेन तादृगुन्मीलितनयननलिनदर्शनव्यतिरेकेण तासां जीवनासंभवात् नेष्टापत्तिरिति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेन तत्र सानुभवकत्वेन वाधुना विप्रयोगदशापन्नत्वेन पूर्वानुभूतं स्मारंस्मारं तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं सुप्तमाधुर्यं निरूप्य रूपमाधुर्यं निरूपयन्ति **रूपं मधुर**मिति । भगवतो रूपं रसात्मकं, 'रसघन' इति श्रुतेः । तत्रापि तत्तद्रसानुभवकर्तृत्वेन स्वयं तत्तद्रूपो भवतीति 'रङ्गं गतः साग्रज' इत्यत्र तथैव निरूपणात् । तथा सति स्वयं शृङ्गाररस एव स्थितः सन् तेषु तेषु तत्तद्रसानुभवं कारयतीति भावः ।

अत एव 'गोप्यः कामा'दित्याद्युक्तम् । अथवा । शृङ्गारो हि द्विविधः, संयोगविप्रयोगाभ्याम्. रसशास्त्रे तथैव निरूपणात् । तथा सत्यानन्दमात्रकरपादमुखोदरादिमत्त्वेनोभयरसात्मको भगवान् प्रतिपाद्यते । किंच । व्रजसीमन्तिनीनां उद्बुद्धशृङ्गाररसात्मकस्वरूपेणैवानन्दानुभवं प्रयच्छतीत्यर्थः । अत एव 'रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवती'ति श्रुतेस्तथैवोक्तत्वात् । अथवा । भगवान् शृङ्गारोद्बुद्धदशायां तदधीनत्वान्नृत्यादिकरणत्वेन भक्तानां रसोद्दीपनं कुर्वन् अधरस्थितवेणुकूजनं करोतीत्यर्थः । तथा सति व्रजदेवीनां भावपूरणार्थमेव तादृग्रसानुभवजनकत्वेन त्रिभङ्गललितरूपः स्वयमेव भवतीति भावः । एता अपि तादृक्स्वरूपदर्शनापेक्षायां विरहदशापन्नत्वेन सर्वथा जीवनसंभावनारहितत्वेन च माधुर्यविशिष्टं त्रिभङ्गललितरूपं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'दर्शनीयतिलको वनमाले'त्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यैः । यद्वा, रासलीलायां भक्तकण्ठावलम्बितनृत्यकरणत्वेन रसात्मकस्वरूपनिरूपणत्वात्तादृशीनां भावपूरणार्थं प्रभुस्तथैव करोतीत्यर्थः । तथा सत्येतासां तादृशमण्डलानुकरणकनृत्यकर्तृत्वेनाधुनापि साधनासाध्यत्वेन ताश्च मुहुर्मुहुर्माधुर्यात्मकं तद्रूपमेव भावयन्तीति भावः । अत एव 'तासां मध्ये द्वयोर्द्वयो'रित्युक्तम् । अथवा । स्वस्य सर्वदा सन्नियोगशिष्टत्वेन निरूपणत्वाद् भगवत्सहक्रीडाकरणत्वेनाधुना तादृग्भाववतीभिः सह विप्रयोगरसानुभवार्थं स्वयमपि तथा प्रार्थनं कुर्वन्तीति भावः ॥ एवं रूपमाधुर्यं निरूप्य तिलकमाधुर्यं निरूपयन्ति **तिलकं मधुर**मिति । भगवतो बाललीलायां मातृचरणादिभिर्ललिनवशान्नेत्राञ्जनं कृत्वा भाग्यविशाले भाले रक्षार्थं वात्सल्यानुपूर्वकं यथा भवति तथा गोरोचनेन तिलकं क्रियत इत्यर्थः । तथा सति दर्शनोत्कण्ठितबुद्धीनां तेन विना प्राणधारणं न संभवतीति तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । बाललीलायां भगवतः शृङ्गारादिकं तु गोपीजनैः क्रियत इति स्थलान्तरे नीत्वा स्वामिनीसाहित्येनैव यथा तथा भवति नान्यथेत्यर्थः । तस्माद्वस्त्रालंकारभूषितकरणानन्तरं स्वामिनीभिरेव भावपूर्वकं कटाक्षावलोकनं यथा भवति तथा नवकुङ्कुमेन कस्तूरिकया वा मकरपत्रिकातिलकं क्रियत इति भावः । एतासामपि तद्भावाधीनकृतिमत्त्वात्

तादृशकृतिव्यतिरेकेण जीवनं व्यर्थमिति ज्ञात्वा तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य भगवदात्मकत्वेन तद्भावात्मकत्वेन च तादृशलीलोपयोगित्वात्तत्सामयिकं सर्वं स्मृत्वैव तादृशीभिः सह मनसि भावयन्तीति भावः ॥ एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । यत्र धर्माणां माधुर्यमीदृग् भावपूर्वकं निरूपितम्, तत्र धर्मिमाधुर्ये किं वाच्यमिति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शित इत्यर्थः । एतदेव सर्वं मनसि धृत्वा मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्येवोक्तं **श्रीमदाचार्यैः** ॥ ४ ॥

एवं स्वान्तःस्थितं भावं ताः पुष्टं कर्तुमुद्यताः ।
तास्ता लीलाः प्रकुर्वन्त्यः पुनर्गानं मुखे जगुः ॥ १ ॥
तथैव **श्रीमदाचार्यास्तं** पुष्टं कर्तुमुद्यताः ।
पुनः स्वान्तर्गतं भावं भगवद्भावसंश्रिताः ॥ २ ॥

करणं मधुरं हरणं मधुरं तरणं मधुरं रमणं मधुरम् ।
वमितं मधुरं शमितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥५॥

करणं मधुरमिति । यदि भगवानेव तासां हृदि स्वयमेव तिष्ठन् बाह्यतिरोधानाकृतिकरणत्वेन लीलात्मकस्वरूपानन्ददानं न प्रयच्छेत्तदा ताभिः संयोगरस एवानुभूतो भवति, न तु विप्रयोगः, तदपेक्षया विना सोपि न पुष्टो भवतीत्यर्थः । तेनैतासां पूर्वं संयोगरसानुभवं कारयित्वैतत्स्वरूपानभिज्ञत्वेन पश्चात् तत्पुष्टीकरणार्थं तिरोधानलीलया विप्रयोगरसानुभवं कारयित्वापि पुनः संयोगरसाभिनिवेशे स्वयं तथा करोतीति भावः । अथवा । पुनराविर्भूय रासलीलाकरणत्वेन तासां तादृग्भावसंपादकत्वादलौकिककामप्राकट्येन कामरूपः स्वयमेवाविर्भवतीत्यर्थः । अन्यथा गानप्रलापादिराहित्येन रोदनप्राप्तानां जीवनसंभावनया तत्संभावनैव नास्तीति भावः । यद्वा । तास्वभिमानादिदोषकरणं तु भगवतैव कृतमिति, परन्तु दासधर्मत्वात्तास्तु स्वापराधमेव मन्यन्ते, न तु भगवत्कृतं, तथापि भगवत्कृतमेवेत्यर्थः । किञ्च । दैन्यानुकरणत्वेन साधनासाध्यत्वात् रोदनमेव तासां निरीक्ष्य स्वयमतिदयालुत्वेन संतुष्टः सन् तत्पूर्वोक्तदोषं स्वयं निवार्य पश्चात्तन्मध्य

एवाविर्भावं करोतीति तदपि तत्कृतमेवेत्यर्थः । तथा सत्येतासां दैन्यभाव-साधनत्वेनैव साक्षात्स्वरूपसम्बन्धानुभवो भवतीति नान्यथेति भावः । अत एव 'भक्तानां दैन्यमेवैकं हरितोषणसाधन'मित्युक्तमाचार्यवर्यैः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन सर्वदा तद्रसपूर्णत्वेन च स्वस्मिन्नि-प्रयोगरसपोषणार्थमेव तदनुकरणत्वेन दैन्यं यथा भवति तथा करणविशिष्ट-माधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं करणमाधुर्यं निरूप्य हरणमाधुर्यं निरूप-यन्ति **हरणं मधुरमिति** । कुमारीणां वरदानप्रस्तावे जलक्रीडादिदोष-निवारणार्थमन्यभजननिवारकत्वेन स्वांगीकारपूर्वकशुद्धभावोत्पादनार्थं तासां वासांसि गृहीत्वा सत्वरमेव स्वयं नीपमारुह्य तथोक्तवान्, यदि भवत्यो दास्यश्चेत्तदा मदुक्तमेव करणीयं, अन्यथा तु न दास्य एव । तत्रापि जलाद्बहिरागत्य नमनपूर्वकं यथा भवति तथा यदि याचनं करिष्यथ तदा-हमपि भवतीनां शुद्धभावं दृष्ट्वा दास्यामीत्यर्थः । तथा सति लौकिकानु-रोधं परित्यज्य भगवदाज्ञाकरणत्वेन तास्तथैव कुर्वन्तीति भावः । तादृशा-नुकरणकृतिमत्त्वेन तल्लीलावलोकनत्वेन च तादृग्भावसंपादनार्थं विरहदशायां वस्त्राननुसंधानादेता अपि तथा प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवतो गुणाः षड् व्यामोहका अपि सन्ति, तैरेव मनोहरणादिकं कृत्वा तत्र स्थित एव व्यामोहकरूपो भवतीत्यर्थः । तथा सति मनःक्षोभजनकत्वेन जीवना संभावनत्वेन च तत्कृतप्रार्थनायां तथैव निरूपणादिति भावः । अत एव 'प्रगतकामदं पद्मजार्चित'मित्याद्युक्तम् । अथवा । स्वामिनीनां मानदशा-यामपि तद्विना स्थातुं न शक्यत इति तन्निराकरणार्थमेव तादृशकटाक्षा-वलोकनादिभिस्तद्धरण करोतीत्यर्थः । तादृशशृंगारात्मकस्वरूपावलोकनत्वेन ता अपि मानादिकं त्यजन्तीति भावः । अत एव 'दृशि तु मदमानिनी-मानहरण'मित्युक्तम् । अथवा । स्वस्य रसात्मकभगवत्स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तत्तत्कार्यदर्शनानुकरणत्वेन च विरहानुभवकरणार्थं तादृशीनां भावं मनसि धृत्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं हरणमाधुर्यं निरूप्य तरणमाधुर्यं निरूपयन्ति **तरणं मधुरमिति** । भगवान् भक्तानां ब्रह्मानन्दानुभवकरणार्थं वैकुण्ठदर्शनार्थं च पूर्वं तथैव तेषां मज्जनं करोतीति । पुनः स्वभजनानन्दप्रापणार्थमेव लीलासमुद्रे

निमज्य स्वेच्छया पुनस्तत्क्रीडाकरणार्थं तान् तारयतीत्यर्थः । तथा सति विप्रयोगलीलामृतसमुद्रमज्जनत्वेन भगवतस्तारकरूपत्वात्तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तॄ प्लवनतरणयोरिति धातोरुभयार्थकत्वात्संयोगविप्रयोग-रसानुभवकर्तृत्वेन तादृशलीलामृतसमुद्रे पुनः पुनस्तन्मज्जनोन्मज्जनादिकं करोतीत्यर्थः । किंच । स्वयमपि तदधीनत्वादाधाराधेयभाववत्त्वाच्चानन्तशक्ति-मत्त्वेन तथैव करोतीत्यर्थः । अत एव **प्रभुभिः** तथैवोक्तं **श्रीमद्गोकुलाष्टके** 'श्रीमद्गोकुलतारक' इति । क्रीडास्थानत्वात्तथैवोचितमिति भावः । अथवा । श्रीयमुनायां स्थितः सन् जलदोषात्मकमुरदूरीकरणत्वेन भक्तानां स्वस्यापि वा प्रतिबन्धनिराकरणत्वेन च तत्संबंधसंपादकत्वात्स्वयं तरति ता अपि तारयतीत्यर्थः । तथा सति मज्जनसमयानुकूलव्यापारकृतिमत्त्वेन भगवति निश्चयत्वात्तरणविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'यमुनानाविको गोपीपारावारकृतोद्यम' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य साक्षात्तत्स्वरूपात्मक-त्वात्तत्तल्लीलामृतसमुद्रमज्जनोन्मज्जनेन विप्रयोगरसानुभवं कुर्वन्तः **श्रीमदाचा-र्यवर्यास्तदनुकरणत्वेन** तथैव मनसि विभावयन्तीति भावः ॥ एवं तरणमाधुर्यं निरूप्य रमणमाधुर्यं निरूपयन्ति **रमणं मधुरमिति** । भगवान् गोचार-णादिक्रीडाकरणार्थं गोपबालैः समानवयस्कैः सह लीलापरवशत्वेन प्रत्यहं वनगमनं करोतीत्यर्थः । तत्रापि सखामंडलीकरणत्वेन बाल्यरसानुभवं कर्तुं तत्तच्चरितानुसारेण तैः साकं रमणं करोतीति तत्तल्लीलास्मरणत्वेन विप्रयोगं कालक्षेपार्थं ता अपि माधुर्यविशिष्टरमणं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । श्रीगोवर्धनसान्वादिषु स्थितः सन् भोजनानुकूलबाल्यचरितानुकरणत्वेन तथा भोजनादिकं करोतीत्यर्थः । तथा सति केषाञ्चिद् भोजनं दत्तं केषाञ्चिद् वाक्यमात्रेणैव केषाञ्चिद्भुक्तभांडादिक तथा रमणं करोतति भावः । यद्वा । भगवतः स्वामिनीभावात्मकत्वान्निकुंजगह्वरांतरेषु तादृशविहारकर्त्रीभिः सह तत्तद्भोगकरणार्थं रमणादिकं करोतीत्यर्थः । तास्तादृग्विलाससंपत्तावपि भावात्मकत्वात्तथैव भगवन्तं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । रासलीला-करणत्वेन यावतीर्गोपीर्व्रजयोषितस्तावंतमात्मानं कृत्वा तासां साक्षात्स्वरूपा-नन्ददानार्थं ताभिः सह रमणं करोतीत्यर्थः । तथा सति भगवद्भावात्मिकाः

सत्यः शक्तिविशिष्टरमणं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'एकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छ'दिति श्रुतेः । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेन यावन्तो भगवद्धर्मास्तावन्त एवात्रापि स्थिताः सन्तीति तासु तद्धर्मान् ख्यापयन्तस्तादृशीनां जीवनसंपादकत्वेन परस्परं मिलित्वा रमणमाधुर्यं भावयन्तीति भावः ॥ एवं रमणमाधुर्यं निरूप्य वमितमाधुर्यं निरूपयन्ति **वमितं मधुरमिति** । भगवतो भावात्मकत्वात्तदीक्षणादीनि तथैव सन्तीति क्रीडासक्तत्वेन प्रत्यंगेषु रात्रिजागरजनितविलाससूचकत्वाद् भक्तानामतिसंतोषदायकत्वेन भावोद्गारिणीदृष्टिपातत्वाद्वमितं तथैव भातीत्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनाभिलाषपूरितविग्रहत्वेन तेन विना स्थातुं न शक्नुवन्तीति जीवनसंपादनार्थमेव तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । भगवतः शृंगारोद्बुद्धरसात्मकस्वरूपत्वेन स्वामिनीभावाधीनकृतिकरणत्वात्सर्वदा तद्ध्यानात्मको भूत्वा तद्विलासादीन् भक्तानामनुभावयतीत्यर्थः । अत एव केशप्रसाधनत्वे तथैव निरूपितमाचार्यवर्यैः । तथा सति भावरूपेण यत्कृतं भगवता तद्वमितं, तत्प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां स्वान्तर्गतभावज्ञापनार्थं वेणुकूजनादिकं कुर्वन् तत्रैव भावपूरकत्वेन तासां भावोच्छलनादिकं सर्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । तेनैतद्भाववतीनां जीवनसंभावनारहितानां भगवन्मुखोद्गतामृतस्रावि वेणुश्रवणं तथैव भवतीति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्यरूपत्वेन सर्वदा तदुपभोगित्वेन चांतर्निष्ठभावं बहिः प्रकटीकरणार्थं तथैव भावयन्तीति भावः ॥ एवं वमितमाधुर्यं निरूप्य शमितमाधुर्यं निरूपयन्ति **शमितं मधुरमिति** । भगवान् क्रीडां करोतीत्यर्थः । अन्यथा महदुपद्रवसहितं दुष्टदैत्यादिनिवारणं कथं स्यादिति भावः । अथवा । शमु उपशम इति धातावुपदेशकाल एवोपसर्गस्य पतितत्वात्तेन भक्तवात्सल्यानुग्राहकधर्मवत्त्वेन पूतनादीनां शमनं करोतीत्यर्थः । अत एव 'गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगृहुर्जातसंभ्रमा' इति **श्रीशुकेरुक्तम्** । तथा सति पूर्वोक्तानुस्मरणकृतिमत्त्वेनाधुनापि तास्तद्वदेव रक्षार्थं द्रष्टुकामाः शमनं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थत्वेन पूर्वं स्वरूपानन्ददानं कृत्वा पश्चात् तदकर्तुं विप्रयोगं विधाय पुनरन्यथाकर्तृत्वेन दैन्यप्रादुर्भावानन्तरं तासां यथा पूर्ववत् करोतीत्यर्थः ।

तेन स्वस्यैव सर्वकर्तृत्वेनैतासां जीवनसंपादकत्वात्तन्निराकरणं न युक्तमिति भावः । अत एव 'साक्षान्मन्मथमन्मथ' इत्युक्तम् । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेनोभयरसानुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह शमन-विशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावोपि सूचितः ॥ एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मिति । यत्र भक्तानां विप्रयोगदशापन्नत्वेन लीलायां मधुरत्वस्यैव प्रतीतिस्तत्र साक्षा-त्स्वरूपानन्दानुभवे का वार्तेति संशयनिराकरणपूर्वकज्ञापनार्थं मधुरा या भगवल्लीलास्तासां योऽधिपो भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नः सर्वकरणसमर्थः फलदाता तस्य यत्सर्वं निरूपितं तन्मधुरमेवेत्यर्थः । अखिलमित्यव्ययेना-विकृतत्वं निरूपितम् ॥ ५ ॥

एवं पुलिनमागत्य कालिन्द्याः तस्य भावनाः ।
स्तुतिं चक्रुरुदारां च स्वप्रियालापपूर्विकाम् ॥ १ ॥
तथैव **श्रीमदाचार्या** भावनां भावपूर्विकाम् ।
यमुनासहितां चक्रुर्महतीं स्तुतिमुत्तमाम् ॥ २ ॥

गुञ्जा मधुरा माला मधुरा यमुना मधुरा वीची मधुरा ।
सलिलं मधुरं कमलं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥६॥

गुञ्जा मधुरेति । भगवान् रसात्मकः शृंगारात्मा गोचारणादिक्रीडा-करणार्थं शिरसि मयूरमुकुटं कंठे गुञ्जां कटितटे सुवर्णमेखलामसे पीतवस्त्रं बिभर्ति । ततस्तद्भूषणयुक्तसौंदर्यावलोकनत्वेन किंचित्स्वास्थ्यकरणत्वादेता-स्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गुञ्जावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाये'ति **ब्रह्मणो**क्तम् । अथवा । भगवतः स्वामिनीभावात्मकत्वात् गुञ्जादिधारणं तु युक्तमेवेति वने विहारादिकं कुर्वन् तत्स्मरणकर्तृत्वेन तद्व्यतिरेकेण स्थातुम-शक्यत्वाद्यत्किंचित्स्थैर्यकरणार्थं तदंगीकृतत्वेन स्वयमपि धारणं करोतीत्यर्थः । तथा सति गुंजाया वनस्थितत्वात्तद्दर्शनेन तत्स्मृतिजननात् भावपूर्वकालिंग-नकरणत्वेन तां दधातीति भावः । अथवा । स्वामिनीनां वनगमनाभावा-देतस्या वनस्थितत्वाच्च ताभिः कथं ग्रहीतुं शक्येति तासामतीव तुष्टिकरणार्थं

तदर्थं वा स्वयमेव धारयतीत्यर्थः । तेन यावद् दर्शनादिकं न भवति तावदेव स्वयं धीयते पश्चात्साक्षात्स्वरूपमिलनानन्तरं तु पूर्णांगीकरणत्वेनैव ता एव धारयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य सन्नियोगशिष्टत्वेनोभयसम्बन्धित्वादत्र ता गृहीत्वा स्वयमेव तत्र गत्वा तत्पुरत एव हस्ते संस्थाप्य प्रार्थनापूर्वकं यथा भवति तथांगीकारयन्तीति पूर्वावस्थानिरूपकत्वेनैवाधुना पुनस्तदनुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह गुंजामाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । एवं गुंजामाधुर्यं निरूप्य मालामाधुर्यं निरूपयन्ति **माला मधुरेति** । माला वैजयन्ती सर्वजयप्रकाशिका कीर्तिमयी च सर्वदोद्बुद्धशृंगाररसार्थमेवाच्छादकत्वेन तां विभावयन्तीत्यर्थः । नो चेद्रसोच्छलितत्वात्सर्वा एव विमोहिता भवेयुः, तर्हि किमपि कार्यं स्वतः परतो न भविष्यतीत्याशंक्य तासां फलानुभवकरणार्थं सर्वसाधिकां तां दधातीत्यर्थः । तथा सति सन्मुखस्थितस्वरूपावलोकनकटाक्षादिपूरितत्वेन स्वानुभूतरसानन्दानुभवं सर्वाः प्रतिक्षणं कुर्वन्तीति भावः । अत एव तादृशोद्बुद्धशृंगाररसात्मकस्वरूपप्राकट्यो वनवैजयन्तीं च मालां बिभ्रदित्युक्तम् । अथवा । माला वनमाला, नानाप्रकाराणि पुष्पाणि यस्यामिति तादृशशृंगाररसोद्बोधनाय पुष्पाणां रसोद्दीपकत्वात्तत्प्रकारिकां दधातीत्यर्थः । यद्वा । वनमालाया द्विरूपत्वात् 'पादावलंबिता माला वनमाला प्रकीर्तिते'ति मालेत्युपलक्षणमात्रं, किंतु कंठाभरणमारभ्य यावंतो मुक्ताहारास्तावंत एव सर्वान् धृत्वा पश्चात्तदधो मालामेतां धारितवानित्यर्थः । तथा सति सर्वालंकारभूषितत्वेनापि वनगतशोभाया आवश्यकत्वात्कामोद्दीपनार्थं तादृशभाववत्यो माधुर्यविशिष्टमालां प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'मुक्ताहारोल्लसद्वक्ष' इति । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवन्मुखारविन्दत्वेन तदात्मकत्वाद्विप्रयोगदशापन्नत्वेन तद्विना स्थातुं अशक्यत्वाच्च तत्तत्सामयिकं सर्वं स्मृत्वा तादृशभाववतीभिः सह तथैव विभावयन्तीति भावः ॥ एवं मालामधुर्यं निरूप्य यमुनामाधुर्यं निरूपयन्ति **यमुना मधुरेति** । श्रीयमुनाया भगवत्समानधर्मत्वाद्यथा भगवांल्लीलात्मकस्तथेयमपि लीला सृष्टिस्थानां स्वरूपानन्ददानादिकं करोतीत्यर्थः । किंच । भगवानप्येतदधीनत्वेनैव सर्वं करोतीति स्वैश्वर्यादिकं तत्रैव स्थाप्य तद्द्वारेणैव

फलं प्रयच्छतीति सन्नियोगशिष्टत्वेनैव सर्वं करोतीति सन्नियोगशिष्टत्वेनैव सर्वदा तिष्ठतीत्यर्थः । अथवा । जलविहारादिकं तावदत्रैव भवतीति प्रेष्ठानुकूलकरणत्वेन तासामाकारणं स्वयमेव करोतीति भगवता स्तुतेत्यर्थः । स्वामिन्य अपि सर्वदैतदधीनस्थितिकरणत्वेन स्वानुभूतसुखसंदर्शनादेतामेव स्तुवन्तीत्यर्थः । तथा सत्येतावद्धर्मसामर्थ्यवत्त्वमेतस्यामेव दृष्ट्वा तस्य साधनत्वेन तादृक्प्रियसंगमाभिलाषवत्यस्तामेव माधुर्यविशिष्टां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वामिनीनां विप्रयोगदशायामपि तादृशप्रियविश्लेषपीडनादिकं वीक्ष्य कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थत्वेन तद्धर्मात्मकत्वात्साक्षात्स्वरूपानुभवं कारयतीत्यर्थः । किंच । गोचारणादिक्रीडां कुर्वतो भगवतः प्रियाविप्रयोगभावात्मकस्य सर्वथा क्षणमपि तद्विना स्थातुमशक्यस्यार्तिं मत्वा स्वपुलिन एव तत्संबंध रचयतीत्यर्थः । तथा चैतावन्मात्रकृतिकरणत्वेन तादृशोपकृतित्वाभावान्मूर्छिताः सत्यो माधुर्यविशिष्टयमुनां प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । यमुना यमभगिनी । यमोपि भगिनीसम्बन्धव्यतिरिक्तानां पीडयति, न तु तदीयानां, वयं तु तदंगीकृता एवेति तत्सदृशकामपीडनादस्माक रक्षिष्यतीति विश्वासतो यमुनां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । कालिन्दीरूपत्वेनाविर्भूतत्वात्कलिं द्यतीति कलिन्दस्तस्य कन्येति भगवत्प्रतिबन्धकादिदोषदूरीकरणत्वेनास्माकमंगीकारं करोत्विति प्रार्थनेत्यर्थ । तथा सति सर्वकरणसमर्थत्वे जाते यदि तादृक्प्रभुसम्बन्धं करिष्यति तदैव जीवनसंभावना, नो चेदसमञ्जसमिति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन समानशीलव्यसनवत्त्वेन चैतदवस्थापन्नत्वात्तद्द्वारेणैव तादृशीनां मनोभिलाषपूरणार्थं स्वयमपि तथा प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं यमुनामाधुर्यं निरूप्य वीचीमाधुर्यं निरूपयन्ति **वीची मधुरे**ति । वीचीति जात्येकवचनाभिप्रायेण, किन्तु तरंगा बहव एवाऽसंख्याताः, तेषां शोभादिकरणत्वेन शीतलत्वादिधर्मदायकत्वेनाप्यायकत्वाद् भगवदुपयोगिन एव भवन्तीत्यर्थः । तथा सति क्रीडोपयोगित्वात्तापनिवारकत्वादिधर्मवत्त्वेन स्वगतविप्रयोगदुःखनिवारणार्थं तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तरंगाणां भुजनिरूपकत्वेनैव सर्वोपकरणत्वं, नहि कोपि हस्तव्यतिरेकेण किमपि कार्यं

कर्तुं शक्नोति, तस्मात्पुलिनस्थवालुकासमीचीनकरणादिकं तु तरलतरंगप्रसारणेनैव भवति, नान्यथेत्यर्थः । तेनैतद्दर्शनमनोरथपूरकत्वेन कामजनिततापनिवृत्तित्वान्माधुर्यविशिष्टतरंगान्प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । पुलिनं तावत्क्रीडास्थलं, तत्र जलापेक्षया सिञ्चनादिकं युक्तमेवेति, नो चेद् भगवच्चरणारविन्दानामतीवकोमलत्वाद्रमणादिकं कथं संभवतीति तैस्तथैव क्रियत इत्यर्थ । तथा सति तद्वस्तुकृतव्यापारसामग्रीदर्शनात्प्रियमिलनादिकं तावदत्रैव भविष्यतीति तन्निकटस्थिता एव तद्रूपां तां प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'कृष्णाया हस्ततरलाचितकोमलवालुक'मित्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यवर्यैः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेनैतत्सजातीयत्वेनापि समानशीलव्यसनवत्त्वादिधर्मदर्शनात्प्रियप्रतिबन्धनिवारकशक्तिविशिष्टत्वेन तत्करग्रहणपूर्वकं यथा भवति तथा प्रार्थयन्तीति भावः ।। एवं वीचीमाधुर्यं निरूप्य सलिलमाधुर्यं निरूपयन्ति **सलिलं मधुरमिति** । यमुनासाहित्यात्सलिलं तज्जलमेव निरूप्यते । क्रीडार्थं जलं तावदवश्यमपेक्ष्यं श्रमनिवारकत्वेनैव, पुनस्तत्संभावना नान्यथेत्यर्थः । तथा सति तादृशीनां तद्वतलीलावगाहकशक्तिसत्त्वेनाधुनापि तत्तत्क्रीडाकरणार्थं स्मरणमात्रेणैव तापनिवारकत्वान्नोपकृतिं ज्ञात्वा तादृग् जलं प्रार्थयन्तीतिः भावः । अथवा राजकुमारीणां वरदानप्रस्तावे पूर्वमन्यदेवोपासनया फलप्रतिबन्धकत्वेन तावत्कालं व्यर्थमेव जातमिति पश्चाद् व्रतान्तरारम्भकत्वेन उपोषणविधिप्राप्तत्वाद् देवहेलनक्रीडादिदोषनिवारकत्वेन तज्जलमेव फलप्रतिपादकं भवतीत्यर्थः । अत एव 'कालिन्द्यां स्नातुमन्वह'मित्युक्तम् । तथा सत्येतज्जलसम्बन्धमात्रेणैवानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तित्वाद् भगवद्भावसम्पादकत्वेन तज्जलं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवान् गोचारणादिक्रीडां कुर्वन्मात्रा प्रेषितभोजनादिकं कृत्वा पुनर्गृहगमनशंकाभावत्वेन तृषार्तान्वीक्ष्य यमुनाकूलमेवागतस्तत्र सर्वान् जलं पाययित्वा स्वयमपि पश्चात्पिबतीत्यर्थः । तेन जल एव मधुररस इतिन्यायात्तत्रापि श्रीयमुनासम्बन्धित्वेन शीतलत्वसुमृष्टत्वादिगुणवज्जलं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'सुमृष्टाः शीतलाः शिवा' इत्युक्तम् । अथवा । भगवतः क्रीडाकरणत्वेन तत्रैव रसाविर्भावत्वात्तादृशीभिः सह रमणकर्तृत्वेन

श्रमजनितखेददूरीकरणार्थं जलोत्क्षेपणादिकर्तृत्वेन विहारादिकं करोतीत्यर्थः । तथा सति साक्षात्स्वरूपावलोकनकटाक्षादिभावपूर्वकस्पर्शनाभिप्रायेण माधुर्यविशिष्टजलं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य भगवदास्यरूपत्वेन रसात्मकत्वात्तज्जलपानादिकरणत्वेनाधुना विप्रयोगरसानुभवकत्वात्कथमपि इष्टप्राप्तिसिद्ध्यर्थं दोषनिराकरणत्वेन तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं सलिलमाधुर्यं निरूप्य कमलमाधुर्यं निरूपयन्ति **कमलं मधुर**मिति । भगवान्वनादागमनसमये गाः पुरस्कृत्य पश्चात्स्वयमपि हस्ते कमलं भ्रामयन् नूपुरशब्दानुकरणत्वेन शनैः शनैरागच्छतीत्यर्थः । किंच । स्वामिनीमिलनानुकूलकृतिकरणत्वेन तादृग्भावसम्पादकत्वादत्यार्तिनिरूपकत्वेन ,यावद् दर्शनादिकं न भवति तावत्कोमलत्वशीतलत्वतापहारकत्वादिगुणयुक्तत्वेन स्वोपकारकृतिमत्त्वात्कमलं धारितवानित्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनापेक्षापूर्वकत्वेन तद्विना स्थातुमशक्यत्वादेताः कमलविशिष्टमाधुर्यं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । भक्तानामखिलप्रकाशानुकूलकृतिकरणत्वेन तद्रसलभ्यत्वात्सुखसेव्यत्वबोधनाय तेषां रसात्मके हृदि चक्षुषि वा स्थापयितुं तद्योग्यतासूचनत्वेन चरणे कमलाभिधं चिह्नं दधातीत्यर्थः । तेन मनःपूर्वककटाक्षावलोकनादिव्यारसत्त्वेन चरणपंकजानुरंजकत्वाद्रसाधायकत्वेनैतास्तत्कमलं प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'जीवैर्नमनातिरिक्तं कर्तुं न शक्य'मिति शिक्षयानाभिस्तथैवोक्तं 'प्रणतदेहिना'मिति । यद्वा । भगवन्मुखस्यैव कमलत्वेन निरूपणत्वाच्चन्द्रवत्तापहारकत्वेन नेत्रद्वारेणैव लावण्यामृतपानकरणत्वेन च ताभिः तथैवोच्यत इत्यर्थः । तेन मुखांबुजदर्शनादेव तासां तापशान्तिर्नान्यथेति मरणसंभावनैव निश्चीयत इति भावः । अत एव 'जलरुहाननं चारु दर्शये'त्युक्तम् । अथवा । कमलगतकमलनिरूपकत्वेन तादृग्रागविशिष्टत्वेन तद्वद्विकासित्वेन च सौरभादिगुणदायकत्वान्नेत्रयोः कमलत्वोपमयोस्तत्सादृश्यं घटत एवेत्यर्थः । अत एव कमले कमलोत्पत्तिरिति विरोधालंकारत्वेन भगवति तथोच्यत इत्यर्थः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्यरूपत्वेन मुखारविन्दरसभोक्तृत्वं नेत्राम्बुजे स्यादपि तथैव रसपानकरणादधुना वैसादृश्यनिरूपकत्वेन पूर्वानुभूतं सर्वं स्मृत्वा ताभिः सह तथैव

भावयन्तीति भावः ॥ एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुर**मिति । यत्र यत्सम्बन्धेन लौकौपयिकपदार्थानां प्रतिक्षणं माधुर्यं नवं नवं जायत इति तदधिष्ठातरि किमिति न, किंतु वर्तत इति काकूक्तिनिश्चयोपक्रमत्वाद्भगवतो मधुराधिपतेः सर्वसामग्रीसहितस्य यदखिलं तत्सर्वं मधुरमेवेति प्रार्थना विषयीक्रियत इत्यर्थः ॥६॥

एवं स्वदुःखं विस्मृत्य तद्दुःखं वीक्ष्य वा पुनः ।
तत्कथां शुश्रुवुः सर्वाः स्वदुःखालापनाशिकाम् ॥ १ ॥
तथैव **श्रीमदाचार्याः** समाधाय मनः स्वयम् ।
तथैव सहसा स्थित्वा दौर्मनस्यं त्यजन्ति वै ॥ २ ॥

गोपी मधुरा लीला मधुरा युक्तं मधुरं मुक्तं मधुरम् ।
दृष्टं मधुरं शिष्टं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥७॥

गोपी मधुरेति । क्रीडार्थमेव यामेकां गृहीत्वा रहस्येतद्व्यतिरिक्तास्त्यक्त्वा तदनुगुणत्वेनैव तादृग्वनान्तरं प्राप्य तत्तत्सामग्रीसम्पादनत्वात् केशप्रसाधनादिकं कृत्वा नृत्यादिकं करोतीति भगवानेतयैवोपभुक्त इत्यर्थः । एवं सति तदनुकरणत्वेनैव कदाचित् युष्माकमपि तदाज्ञया वा जीवनसम्पादनं करिष्यतीति तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । तामपि त्यक्त्वा ततोऽपि वनान्तरं गत्वा स्वयमेव तिष्ठति न तु तत्सहित इति तर्हि तामेव दृष्ट्वा सर्वास्तत्रैव स्थिता भवन्तीति, यद्येतन्मिलनार्थं भगवानागमिष्यति तदाऽस्माकमपि दर्शनं भविष्यतीत्येतत्साहाय्यकर्तृत्वेन ता मिलनोत्साहकतया माधुर्यविशिष्टां तां प्रार्थयन्तीति तदर्थमेव सर्वं कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा सत्येतद्रूप्यनुसारेणास्माकमपि गतिर्भविष्यतीति नातः परमेनां त्यक्त्वा गन्तुं शक्नुवन्तीति सहसा प्रवृत्तिरिति भावः । यद्वा । पुलिनस्थत्वात्पुनर्दर्शनमेतत्कृतोपकारत्वेनैव ज्ञायत इति नो चेत्पूर्वमेव कथं न जातमिति तात्कालिकानुभवजन्यज्ञानवत्त्वेन तद्भावात्मकत्वादेवास्माकं कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति निश्चित्य तादृग्गुणविशिष्टां प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । गुणगानादिककृतिकरणत्वेन चैतदर्थमेवाविर्भूतो भगवान्, नास्मदर्थम्, नो चेद्–गुणगानं तावदस्माभिः पूर्वमेव कृतं परन्तु नाविर्भूत एव, ततोऽनुमीयते, किं चित्रं

यो यस्याधीनः स तु तदनुकूलं करोत्येवेत्यर्थः । तथा सति तादृग्दर्शनाभिलाषयुक्तत्वेन तत्फलप्राप्त्यर्थं तावदेतस्या एवाश्रयकरणं युक्तमिति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तत्तत्कृतिकरणत्वेनाधुना विप्रयोगरसानुभवकरणार्थं तत्तदवस्थापन्नत्वेन तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं गोपीमाधुर्यं निरूप्य लीलामाधुर्यं निरूपयन्ति **लीला मधुरे**ति । जात्येकवचनाभिप्रायेण भगवतो लीला मधुरेत्येतावदुक्तम् । किन्तु ता असंख्याता एव । यत्र यथापेक्षितरूपाणि तथा निरूपणार्थं च दशविधलीलासु तासां प्रविष्टत्वादित्यर्थः । यतो भगवदवतारा असंख्याताः सन्तीति तथा लीलाया साक्षात्स्वरूपात्मकत्वात्ता अप्यसंख्याता इत्यर्थः। किंच । यथाऽवतारिण्येव सर्वेऽवतारास्तिष्ठन्ति तथा दशविधलीलास्वेव सर्वा एव संविशन्तीत्यर्थः । तत्र बाल्यानुकृतिकरणत्वेनैव भगवतः सर्वलीलाकरणत्वात्तत्तद्भावपूरकत्वेन भक्तानामभिलषितार्थदानकरणत्वेन च तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । गोचारणादिलीलायामेव सर्वरसानुभवकर्तृत्वात्तादृग्भक्तमनोरथादिपूरकत्वेन कुंजान्तरीयरसदातृत्वेन च भावपूर्वककटाक्षावलोकनादिकं यथा भवति तथा रमणं करोतीत्यर्थः । तथा सति बाल्यानुकरणत्वेनैव सर्वाज्ञातलीलाया रसदातृत्वेन तादृशानुग्रहं करोतीति पूर्वानुभूतं स्मृत्वैव विप्रयोगकालक्षेपार्थं लीला मधुरेति तां प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । नृत्यविशिष्टरासलीलाकरणत्वेन तासां हृदि रसाविर्भावत्वादैश्वर्यादिगुणविधायकत्वं, नो चेद्बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषो रास इति लक्षणानुपपत्तेः । तस्मादेतदनुरोधित्वेनैव रासकरण नान्यथेत्यर्थः । तथा सति संयोगविशिष्टरसानुभवजनकत्वेन जीवनसंभावनत्वादिति भ्रमरकीटन्यायेन लीलात्मकाः सत्यस्तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'रासलीलैकतात्पर्य' इति **श्रीमत्प्रभुभिः सर्वोत्तम** एवोक्तम् ॥ एवं लीलामाधुर्यं निरूप्य युक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति **युक्तं मधुर**मिति । युक्तं योजनं, तेन भक्तानां तत्तल्लीलारसानुभवकरणार्थं तत्तत्क्रियाव्यापारसत्त्वेन यथाऽधिकारप्राप्तानां लीलासमुद्रे योजितवानित्यर्थः । अन्यथाऽक्षरात्मकानन्दमध्यपातित्वेन भक्तानां लीलान्तराप्रवेश एव न संभवतीति कथं साक्षाद्भजनानन्दव्यतिरेकेण फला-

नुभव इति तत्प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'भजनानन्दयोजन' इत्युक्तम् । अथवा । बाललीलायामेव भक्तानां तथाकरणाद्यशोदोत्संगलालितः सन् तासामन्तर्भावं ज्ञात्वा भगवान्सर्वकरणसमर्थत्वेन तादृशगोपनरीत्या तदनुकूलकृतिमत्त्वेन च सर्वाभीष्टदातृत्वात्साक्षात्स्वरूपानन्द एव तान् योजयतीत्यर्थः । तथा सति तत्स्वरूपानन्ददानकरणत्वेनैव तत्तद्भाववतीनां जीवनसम्भावना, नान्यथा । केवलशैशवानुकरणत्वेन तादृशीनां जीवनं संभवतीति भावः । अत एव 'आत्मानं भूषयांचक्रु'रित्युक्तम् । यद्वा । भगवान्वनविहारादिकमपि कुर्वन् भक्तानां तत्तत्संकेतस्थलादिसूचकत्वेन तत्तद्रसानुभवकरणार्थं क्रीडाव्याजेन गोचारणादिक्रियाज्ञप्तत्वादेतासां हितकरणत्वेन तांस्तथैव योजितवानित्यर्थः । तथा सति योजनक्रियानुकूलव्यापारकृतिमत्त्वेन सर्वासामभिलाषपूरकत्वात्तादृग्माधुर्यविशिष्टयोजन ताः प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपात्मकत्वेन योजनक्रियाद्यनुसन्धानेन पूर्वानुभूतलीलानुस्मरणात्तापभावजननात्कथमपि तन्निर्वाहार्थं तादृग्भावविशिष्टं योजनमेव विभावयन्तीति भावः ॥

एवं युक्तमाधुर्यं निरूप्य मुक्तमाधुर्यं निरूपयन्ति **मुक्तं मधुर**मिति । मुक्तं मोचनं, तदपि भक्तानां हितकरणार्थमेव, न त्वन्यथा, नो चेद्विप्रयोगरसः कथं संभविष्यतीति संयोगरसपुष्टीकरणार्थमेव त्यागकरणमुचितमित्यर्थः । किंच । न हि भगवांस्तासां त्यक्त्वा गतः, किन्तु परोक्षस्थित एव, तदनुकूलकृतिकरणत्वेन मानादिदोषनिवारकत्वेन च शुद्धभावसम्पादकत्वात्स्वरूपानन्ददानकरणत्वाच्च तथा करोतीत्यर्थः । तथा सति त्यागकरणादिकृतिमत्त्वेन तादृशरसोपलब्धित्वात्तदधिकरसाधायकत्वेन जीवनसम्भवत्वात्तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव **भगवता गीतायामित्युक्तम्** । 'यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपम'मित्यत्रापि तथैवोक्तमिति निश्चयादित्यर्थः । अथवा । श्रीमन्नन्दराजस्यान्याश्रयकरणत्वेन मर्यादामार्गीयदोषातिग्रस्तत्वात्तद्धितकरणत्वेन भक्तिमार्गीयत्वसम्पादनार्थं सर्वथा निरोधकरणार्थमेव च वरुणनीतत्वे तत्रापि मोचितवान् । किंच । पुनस्तद्वदेवानुग्रहकरणार्थमेव मर्यादाग्रहणस्य दोषावहत्वादिति ज्ञापनाय कश्चिन्महाहिना ग्रस्तत्वेन स्वाश्रयकरणार्थमेव स्वनामोच्चारणमात्रेणैव मोचनं यथा भवति तथैव रक्षितवानित्यर्थः । तथा सति आश्रयानुकूलकृतिकरण-

त्वेनैव दोषनिवृत्तिर्नान्यथेति ज्ञात्वा कृष्ण कृष्णेति पूर्वं चरितं स्मारं स्मारं तदाश्रयप्रापकत्वेन तदेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'अन्यस्य भजनं तत्र स्वतोगमनमेव चे'त्युक्तमाचार्यवर्यैः । यद्वा । मुक्तमित्यत्र भावे क्तस्तेन रासादिकृतिकरणत्वेन मण्डलीकृतभक्तानां हस्तग्रन्थ्यवलम्बितत्वेन तत्तद्भावानुसारिनृत्यकरणत्वेन च कदाचित् हस्तग्रहणमपि संभवतीति पुनस्तथैव जात इत्यर्थः । तथा सति त्यागकरणरसाधायकत्वेन तादृशकटाक्षावलोकनादिभिः क्रीडाकरणत्वेनाधुना तद्विना स्थातुमशक्यत्वात्कथमपि तदेव माधुर्यविशिष्टं प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अथवा । स्वस्य भगवत्स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन तद्भावनिरीक्षणत्वात्तदनुभवेन जीवनसंभावनं नान्यथेति विचार्य विप्रयोगरसानुभवकरणत्वेन तादृग्भाववतीभिः सह तदेव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं मुक्तमाधुर्यं निरूप्य दृष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **दृष्टं मधुर**मिति । भगवतो लीलात्मकत्वात्तद्रसपूरणत्वेन भक्तानामानन्ददानार्थं च गोचारणादिसमय एव तादृगीक्षणैः प्रणयपूर्वकावलोकनं यथा भवति तथा भगवान् करोतीत्यर्थः । नो चेद्वनविहारादिकं तावत्किमर्थं, गोचारणकरणं तु गोपैरपि भविष्यतीति तत्रस्थानामपि स्थावरजंगमाना लीलास्थानां भावपूर्वककटाक्षावलोकनार्थं गमनादिकं करोतीति तद्भावापन्नत्वेन तास्तादृग्दर्शनमेव प्रार्थयन्तीति भावः । तथा सति यत्र बाल्यदशायामपि तादृग्दर्शनापेक्षत्व तत्र साक्षाद्रसात्मकसंयोगदशायां भगवतः किमु वाच्यमिति कैमुतिकन्याय उक्तो भवतीत्यर्थः । अथवा । दिवा वनगतत्वात्सायमागमनसमये तादृग्विप्रयोगासहमानतया तद्भावपूर्वकत्वेन तथातिवशात्स्वप्रियाणां प्रत्यंगावलोकनादिक तथैव करोतीत्यर्थः । तथा सति तादृग्भाववतीनां साक्षात्फलानुभवकर्त्रीणां तद्दर्शनमेव जीवनसम्पादकं नान्यदित्यन्यथाभावनमुररीकृत्य सर्वास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपत्वेन तत्तद्दर्शनानुकूलकृतिकरणत्वज्ञानेन तादृशसुखोपलब्धित्वाद्विप्रयोगरसाक्रान्तदेहत्वेन तादृशीभिः सह माधुर्यविशिष्टं तदेव भावयन्तीति भावः । एवं दृष्टमाधुर्यं निरूप्य शिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **शिष्टं मधुर**मिति । शिष्टमवशिष्टं, तत्तु सैवैव, यावद् भूमौ स्वचरणांकिता भक्तिर्न स्थाप्यते तावदवशिष्टपुरुषार्थत्वमेव, तस्मात् वृन्दावनप्रवेशकरणत्वेन

तत्रैव भक्तिः स्थापितेति भगवदीयानां हृदि भक्तिस्थापनकरणं तु युक्तमेवेत्यर्थः । अत एव 'वैष्णवा वनस्पतय'इति श्रुतेः । एवं सति वृन्दाया भक्तिरूपत्वात्तदंगीकारेणैव तत्रस्थानां सर्वेषामप्यंगीकारो भावनीय इति भावः । अथवा । यदि भक्तानां हृदि चरणस्थापनं न कुर्यात्तदा भक्तिराहित्याद् गुणगानादिकमपि ते कथं करिष्यन्तीति विचार्य स्वस्यावशिष्टपुरुषार्थस्थापकत्वेन तथैव कीर्तिवर्णनं कारयित्वा तद्धृदि चरणस्थापनेनैव भक्तिः स्थापितेत्यर्थः । अत एव अवशिष्टपुरुषार्थस्थापनार्थमेव 'प्राविशत् गीतकीर्ति'रित्युक्तमाचार्यवर्यैः । यद्वा । स्वस्य हरित्वोपपादितभक्तानुग्रहकार्यकर्तृत्वेन भक्तवत्सलत्वात्तत्प्रार्थनायाः पूर्वमेव तत्रापि भूयोदर्शनमात्रेणावशिष्टपुरुषार्थख्यापनार्थं तद्दुःखहरणं भक्तिस्थापनं च करोतीत्यर्थः । कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसमर्थत्वेनैतद्भावस्य गजराजोद्धृतावेव स्पष्टीकृतत्वात्तत एव भावनीयमित्यर्थः । तथा सत्येतावन्मात्रनिश्चयकरणत्वेनैव भगवानस्माकमपि प्रार्थनाव्यतिकरेण साहाय्यं भविष्यतीति ज्ञात्वा तादृक शिष्टमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्भगवत्स्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वात्तत्समानधर्मकरणत्वेन यदि स्वेनैव दैवजीवानामुद्धृतिर्न क्रियत इति तदा स्वस्याप्यवशिष्टपुरुषार्थत्वात्तत्स्थापनकरणार्थं तदेवानुकूलकृतिकरणत्वेन तदाज्ञया प्रादुर्भूतत्वेन च तदुपकरणात्तादृग्भाववतीभिः सह माधुर्यविशिष्टमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'दैवीसृष्टिर्व्यर्था च मा स्या'दिति **वल्लभाष्टके प्रभुभिः** स्तुतिः क्रियत इत्यर्थः ॥ एवं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरम्**मिति । साक्षात्स्वरूपानुभवकरणत्वे प्रमाणप्रयोजनाभावाद्यत्र धर्मधर्मिणोरेकजातीयत्वादिति न्यायाल्लीलानां भगवद्धर्मात्मकत्वादेव मधुरत्वप्रतीतिस्तत्र तदधिपतौ किं वाच्यमिति निश्चयेन भगवतो मधुराधिपतेर्यदखिलमवशिष्टं तत्सर्वं मधुरमेवेति प्रार्थनापूर्वकं मधुराधिपतेरखिलं मधुरमित्युक्तम् ॥ ७ ॥

एवं प्रापंचिकं त्यक्त्वा भगवद्बोधसिद्धये ।
लीलात्मिकास्तास्ताः सर्वा जाता एव न संशयः ॥१॥

तथैव **श्रीमदाचार्याः** स्वकीयानां हिताय च ।
लीलात्मकं फलं ज्ञात्वा निरोधं साधयन्ति हि ॥२॥

गोपा मधुरा गावो मधुरा यष्टिर्मधुरा सृष्टिर्मधुरा ।
दलितं मधुरं फलितं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥८॥

गोपा मधुरा इति । गा पान्तीति गोपास्तद्रक्षाकरणत्वेन भगवतोपि वल्लभास्तैः साकं भगवान् क्रीडतीति, यतः स्वयमपि गोपालस्तस्मात्समानशीलव्यसनवत्त्वेनैतत्सामानाधिकरण्यात्परस्परसानुभावजनकत्वेन तादृशमण्डलीमध्यस्थित एव सर्वदा वर्तत इत्यर्थः । किंच । वने भोजनादिकमपि तथैव करोति यदा ते सर्वे गोपालाः स्वस्वभोजनपात्रं गृहीत्वा स्वसन्मुखमेव तिष्ठन्तीति तादृशप्रीतिजनकत्वेन तथा विलासं करोतीत्यर्थः । तथा सति गीतहास्यकटाक्षाद्यवलोकनादिकरणत्वेन तादृशान्तरंगभावसूचकत्वाद् भगवतः सुखाधायका इति माधुर्यविशिष्टांस्तान्प्रार्थयन्तीतिः । अथवा । स्वकीया अन्तरंगा ये गोपालाः कृष्णादयस्ते भगवदाज्ञया वनक्रीडायां तदनुकूलकृतिकरणत्वेन यद्यत् कुर्वन्ति तत्पुनः सायमागमनानन्तरं गृहगमनव्यतिरेकेण रसवशात् स्वामिनीनामग्रे सर्वं सूचयन्तीत्यर्थः । तेन विप्रयोगजनिततापनिवर्तकत्वेन तद्वचनश्रवणमात्रोपजीवकत्वात्तत्समय एव तान् दृष्ट्वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । भगवतो विप्रयोगदशायामपि स्वस्यान्तरंगत्वाद्यत्किंचित्स्वास्थ्यकरणार्थमविचार्य प्रियत्वकरणेन स्वामिनीकथितवृत्तान्तप्रार्थनाकरणत्वेन प्रभावपि प्रिया भवन्तीत्यर्थः । तथा सति प्रणयरसावबोधककार्यकर्तृत्वेन भावोद्दीपकत्वात्तादृशोपकृतिकरणभावकत्वेन ताभिस्तथैव प्रार्थितास्त इति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकसन्नियोगशिष्टत्वेन कृपाकटाक्षादिसूचकत्वेन च स्वस्याप्यन्तरंगकार्यकर्तृत्वात्तत्प्रियतमकृतिमत्त्वं ज्ञात्वा स्वसंतोषाधायकत्वेन तान् प्रति तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं गोपमाधुर्यं निरूप्य गवां माधुर्यं निरूपयन्ति **गावो मधुरा** इति । गावो लीलात्मिका भगवदनुभावज्ञा वेणुगानश्रवणमात्रेण यत्र तृणादिकं चरन्ति तत्र सर्वं त्यक्त्वा भगवन्निकट एव शीघ्र-

मागत्य मुखावलोकनपूर्वकं यथा भवति तथा कर्णपुटोत्तमितत्वेन मुहुर्मुहुस्त-दधराभृतपानं सादरपूर्वकं कुर्वन्तीत्यर्थः । किंच । आगमनसमये साक्षान्ना-दानन्दप्रविष्टत्वात्तदनुभवेनानन्दभराद् भूमावपि पयःसिञ्चनादिकं कुर्वन्त्यः शनैः शनैरागच्छन्तीति वा । तथा सति भावपूर्वकागमनकरणत्वेन साक्षा-त्स्वरूपानुभवं यथा कुर्वन्ति तथा वयमपि करिष्याम इति ज्ञापनाय तथा प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीते'त्यत्र तथैव निरूपितमाचार्यवर्यैः । अथवा । यत्र यत्र गावः स्वेच्छया पशुजातीयत्वाद-विचार्यत्वेन तृणलोभात्स्वत एव गच्छन्ति तत्र तत्र भगवान् गोपालैः सह क्रीडां कुर्वन् तदनुगुणत्वेन वने वने चारयन् गच्छतीत्यर्थः । नहि केवलं तद्व्यतिरेकेण कदाचिद्वनगमनमेव करोतीति भावो ज्ञाप्यते । किंच । कदा चिन्मात्राप्रेषितसख्यानीतभोजनराहित्येन बुभुक्षितः सन् मार्गमध्य एव गोदो-हनादिकं कृत्वा तदनुभवज्ञानजन्यत्वेन ता अपि तथैव तिष्ठन्तीति गोपांस्त-द्वत्सान्पयः पाययित्वा स्वयमपि पानं करोतीत्यर्थः । तथा सति परस्पर-भावानुकूलकृतिकरणत्वेन पूर्वं भगवन्मुखारविन्दोद्गताधरसीधुपानमेताभिः कृत-मधुना भगवता क्रियत इति विशेषानुभवकरणत्वेन ता एताः प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्भगवदास्यरूपत्वात्तदुभयरसोपयोगित्वेन तत्त-च्छीलानुभूतत्वादधुना विप्रयोगरसाभिनिवेशेन स्वसमानशीलाभिः सह तथैव विभावयन्तीति भावः ॥ एवं गवां माधुर्यं निरूप्य यष्टिमाधुर्यं निरूपयन्ति यष्टिर्मधुरेति । यदा भगवान् गोचारणादिकं करोति तदा वेणुवेत्रव्यति-रेकेण कदापि न गच्छति किन्तु तत्सहित एव तत्तत्कार्यकरणार्थं तदुपयोग-स्यावश्यकत्वात्तद्वेषधारणत्वेनैव वनगमनं करोतीत्यर्थः । किंच । 'यथा राजा तथा प्रजे'तिन्यायादेतदनुरोधित्वेन सर्वे गोपालास्तदनुकरणत्वेन यष्टिं गृहीत्वा स्वस्वगोधनानि पुरस्कृत्य तथैव भगवता सह गमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । तेन करावलंबितयष्टिकाग्रहणेन कदाचित् स्वस्वांसे तद्धारणत्वेन च कदाचिदपूर्वैव श्रीर्भवेदिति पूर्वानुभूतत्वात् माधुर्यरूपां यष्टिं प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा । बालस्वभावानुकूलकृतिकरणत्वेन क्रीडार्थमेव तद्धारणं तेपि तदर्थमेव धारयन्तीति परस्परं तैः साकं प्रत्यहं क्रीडतीत्यर्थः ।

तथा सति आत्मरसानुभूतलीलादर्शनोद्गमत्वाद्विशेषरसाधायकत्वेन ताः सर्वास्तामेव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपात्मकत्वात्तत्कार्योपकरणत्वेन तत्तद्दुःखानुभूतित्वाद् विप्रयोगरसानुभवकरणार्थं तादृगवस्थापन्नत्वेन कथमपि कालक्षेपार्थं पूर्वानुभूतं सर्वं स्मृत्वा तदेव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं यष्टिमाधुर्यं निरूप्य सृष्टिमाधुर्यं निरूपयन्ति **सृष्टिर्मधुरे**ति । सृष्टिः लीलासृष्टिस्तत्करणं तु भगवतैव संभाव्यते नान्येन । तस्मात् लीलार्थं व्रजस्थानां सृष्ट्वा स्वरूपानन्ददानार्थं स्वयमपि तत्रैव प्रविशतीत्यर्थः । अन्यथा लीलानां तदात्मकत्वमेव न स्यादतस्तद्व्यतिरेकेण स्वयमपि स्थातुं न शक्यत इति सर्वदा तदन्तःपातित्वेन भक्तानां तद्रसानुभवं कारयित्वा स्वयमपि करोतीत्यर्थः । अत एव 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतिः । अथवा साक्षात्स्वरूपानन्दानुभवस्तत्रस्थानामेव नान्येषां, कुतो जीवानामसम्भावितत्वात्तदतिरिक्तानां साक्षात्स्पर्शाभावाच्च तथा न संभवतीत्यर्थः । अन्यथा 'जीवा स्वभावतो दुष्टा' इति कथं वदेयुः ? । तस्मात् लीलासृष्टिस्थानामेव साक्षादंगसंगित्वात्तत्स्वरूपानन्दानुभवकरणत्वेन भजनानन्दानुभूतरसप्राप्तित्वात् तत्रैव मज्जनोन्मज्जनादिकरणत्वेन जलमीनवत् स्थिता भवन्तीत्यर्थः । अत एव 'अन्यैव काचित्सा सृष्टिर्विधातुर्व्यतिरेकिणी'ति तथैवोपदिष्टत्वात् । तथा सति भजनानन्दनिमग्नत्वेन भगवदधीनत्वात्पूर्वोक्तदृष्टांतत्वात्तेनैव न संभवति नान्यथेति भावः । अथवा । स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपसन्नियोगशिष्टत्वेन दैवोद्धारप्रयत्नीकृतत्वात्स्वद्वारेणैव तदुपयोगकरणत्वेन यमुनासेवातः तनुनवत्वादिकरणत्वेन च स्वकीयानां तद्योग्यतानिरूपकत्वेन वा तथैव प्रार्थयन्तीति भावः ॥ एवं सृष्टिमाधुर्यं निरूप्य दलितमाधुर्यं निरूपयन्ति **दलितं मधुर**मिति । दलितं दलन, तद् दुष्टदैत्यानां, तदर्थमेव भगवानवतीर्णो जात इति व्रजरक्षाकरणत्वेनैव तत्र स्थितिकरणत्वाद्यदा पूतनादिदैत्यागमनं जातं तदैवानन्तशक्तिमत्त्वेन तन्निराकरणीयत्वाद्बाल्यदशायामतिविस्मयकरणत्वेन भक्तानामभयदानं करोतीत्यर्थः । किंच । गोचारणादिक्रीडायामपि केश्यादिदुष्टनिवारकत्वेनैव स्वस्य गोपालत्वं, नो चेद्यदि दुष्टदैत्यादिभिर्वनमाक्रमितं स्यात्तदा गावस्तत्र कथं प्राप्ता भविष्यन्तीति सा

क्रीडैव न भविष्यतीति, तत्करणं त्वावश्यकमिति नामार्थसार्थकत्वेन तथा करोतीत्यर्थः । किंच, कालिन्दीजलपानकरणानन्तरं गोपालास्तद्विमूर्छिता जाताः, गावश्च तथा क्रन्दनं कुर्वन्तीति, तद् दृष्ट्वा भगवान् भक्तवत्सलतया तस्या निर्दोषकरणार्थं सद्य एव जले प्रविश्य दुष्टकालियदलनं करोतीत्यर्थः । तथा सति गोरक्षाकरणत्वेन योगबलान्नामसार्थकत्वं स्वस्मिन्नेव प्रतिफलितं, नान्ये गोपालास्तथा भवन्तीति तत्र रूढिरेव वक्तव्येति भावः । अथवा, गाः पान्तीति गोपास्तान् लातीति गोपालः, पुनस्तद्रक्षाकरणे तथैव नामसार्थकत्वात्तदनेकभयनिवारकत्वेन दुष्टदलनादिकं स्वयमेव करोतीत्यर्थः । तथा सति पूर्वानुभूतलीलास्मरणमात्रेण विप्रयोगरसाभिनिविष्टत्वात्तद्रक्षाभिलाषकरणत्वेन माधुर्यविशिष्टदलनं प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, श्रीगोवर्धनयागकरणत्वेनान्यसाधनराहित्याद् भक्तानां तथा निरोधकरणत्वेन स्वशरणागतानां रक्षामेव करोतीत्यर्थः । तथा सति यथेन्द्रहितकरणार्थमेव तद्दर्पदलनादिकं करोति तथास्माकमपि हितकरणार्थं मानादिदर्पदलनं करोत्वित्याशयेन दलनमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा, स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपत्वात्तत्कार्यानुगुणत्वेन लीलारसजनकत्वादधुना विप्रयोगरसानुकूलकव्यापारकृतिमत्त्वेन तादृग्रसानुभवकरणार्थं तादृशीभिः सह तथैव प्रार्थयन्तीति भावः कटाक्षितः ॥ एवं दलितमाधुर्यं निरूप्य फलितमाधुर्यं निरूपयन्ति **फलितं मधुर**मिति । भगवान्मधुर एव भक्तानां हृदि प्रतिफलित इति भक्तानुकूलकृतिकरणत्वेन सदानन्दवाचकत्वात् कृष्ण इति फलात्मकनामत्वेन तत्फलसम्पादनार्थमेव श्रीमन्नन्दराजभवने प्रादुर्भूतो जात इत्यर्थः । किंच, भक्तानां लीलामध्यपातित्वेन तत्सहितलीलासामग्रीः पूर्वं विधाय क्रीडास्थानत्वात् तत्करणार्थं श्रीमद्गोकुल एव पश्चात्स्वयं प्रादुरासीदित्यर्थः । किंच, लीलानां स्वरूपात्मकत्वात्स्वरूपस्य तदात्मकत्वादित्यन्योन्याश्रयत्वेनैव स्थितिकरणत्वाद्भक्तानां तन्मध्यपातित्वेन च तदाश्रयाधीनत्वादपि स्वस्य लीलाकरणमुचितमिति तद्रूपेण फलितमित्यर्थः । तथा सति भक्तानां फलसम्पादकत्वेन तद्रूपत्वेनैव प्रादुर्भूतत्वात्सर्वदा तदनुभवकरणत्वेन रसाधायकत्वात् तास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । अथवा, प्रादुर्भावानन्तरमपि स्वामिनीनां

भावपूर्वककटाक्षावलोकनादिभिः कृत्वैव स्वरूपपोषणं नान्यथेति तद्भावात्मकत्वेनैव स्थितिकरणत्वात्प्रतिक्षणपोषणत्वेन वृद्धौ सत्यां तत्रैव फलितमित्यर्थः । तथा सति परस्परसमानाधिकरणत्वेन तद्भावानुरूपफलीकरणत्वेन च तत्पूर्वानुभूतत्वात्तद्व्यतिरेकेण स्थातुमशक्यत्वाच्चाधुना तदनुभवकरणार्थं फलितमेवैताः प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, उद्बुद्धशृंगाररसात्मकदशायामपि वेणुकूजनत्वेन नादामृतस्य स्वामिनीनां हृदये प्रविष्टत्वात्तदनुभूतत्वेन तथा स्वरूपाभिज्ञत्वेन तद्रसपानकरणत्वेन च मुखावलोकनं कुर्वन्तीत्यर्थः । किंच, अन्यासक्तिनिराकर्तृत्वेन स्वमानशीलानां संबोध्य यदनुभूतं स्वरूपं तदेव विज्ञापयन्तीत्यर्थः । तथा सति स्वभाग्याऽभिलाषपूर्वकांकुरितत्वेन स्वस्वभावसिञ्चनकरणत्वेनापि क्रमवशात्पुष्पानुभवकारणानन्तरं फलत्वेनेदमेव प्रतिफलितमिति भावः । अत एव 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति स्वप्रियाभिस्तथैवोक्तमित्यभिप्रायज्ञापकत्वेन पूर्वानुभूतत्वादेतास्तथैव प्रार्थयन्तीति भावः । यद्वा, स्वस्य साक्षाद्रसात्मकस्वरूपसन्नियोगाशिष्टत्वेन तत्फलानुभूतत्वात् प्रतिक्षणं तत्तत्स्मरणकर्तृत्वेन विप्रयोगरसाविर्भावित्वात्स्वयमपि तादृग्भाववतीभिः सह लीलाविशिष्टं फलितमेव प्रार्थयन्तीति भावः । अत एव 'लीलाभिः फलितं भजे व्रजवनी शृंगारकल्पद्रुम'मिति प्रभुभिस्तथैवोक्तम् ॥ एवमुपक्रमोपसंहारपूर्वकं धर्मविशिष्टमाधुर्यं निरूप्य धर्मिविशिष्टमाधुर्यं निरूपयन्ति **मधुराधिपतेरखिलं मधुरमिति** । सर्वदा तन्मध्यपातित्वेन लीलात्मकत्वाद्यत्राभेदकरणत्वेन स्थितिस्तत्र यन्मध्ये पातितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इतिन्यायाद्धर्माणां माधुर्यनिरूपणत्वे किं वाच्यमिति तदधिपतेर्भगवतो मधुराधिपतेर्यदखिलं लीलात्मकं तत्सर्वं मधुरमेवेत्यर्थः । तथा सति तद्रसास्वादपूर्वकं यथा भवति तथा विप्रयोगानुभावं तत्तन्माधुर्यं निरूपणात्मकं सर्वदा विभावयन्तीति भावः ॥

इति **श्रीवल्लभाचार्यकृपया** प्रकटीकृतम् ।
एतन्निगूढमाधुर्यं **मधुराष्टकसंज्ञकम्** ॥ १ ॥
विट्ठलाधीशचरणाश्रयणात्सर्वदा मया ।
भावात्मकं हि माधुर्यं प्रत्यहं चानुभूयते ॥ २ ॥

तदीयानां हितार्थाय निश्चित्यैवं निरूपितम् ।
पश्यन्तु सर्वथा विज्ञा न तु तद्भावविच्युतः ॥ ३ ॥

श्रीवल्लभाधीशपदाम्बुजातात्सञ्जातभक्त्या विशदीकृतं यत् ।
तदेव माधुर्यमिहाद्भुतं वै मधुव्रतानां मधुराकृतीनाम् ॥ ४ ॥

॥ इति [1]श्रीवल्लभविरचिता मधुराष्टकविवृतिः सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

मधुराष्टकम्

श्रीरघुनाथकृतविवरणसमेतम् ।

यन्नामरूपमधिकं माधुर्यैकनिधीकृतम् ।
तं नत्वा तन्मधुगिरं गायामि **मधुराष्टकम्** ॥ १ ॥

स्वरूपमात्रैकनिष्ठात्यन्तरङ्गभक्तानां स्वानुभवैकवेद्यं सपरिकरं **स्वरूपमाधुर्यमधरादि** प्रत्यङ्गगतमनुस्मृत्य विशिष्यावर्णनीयं पुनः पुनरनुभवार्थमनुवादपूर्वकं प्रार्थयन्त इवाहुः **अधरं मधुर**मिति ।

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥ १ ॥

---

१. इयं टीका **श्रीहरिरायाणा**मिति केचिद्वदन्ति, तन्नैव युक्तमिति । प्रतिभाति । **श्रीहरिराय**कृता अन्यैव **मधुराष्टकटीका** मत्सन्निधौ वर्तते यतः । **श्रीहरिराय**कृतटीका तु **श्रीमत्प्रभुचरणकृतमधुराष्टकविवृते**र्विवृतिः, इयं तु स्वतंत्रटीका वर्तते । अस्या भाषासाम्यं **श्रीगोकुलनाथप्रकटितसर्वोत्तमस्तोत्र-'बडी'टीकया** सह बहु वर्तते, अत एवं इयं टीका **श्रीवल्लभ**कृतेति कल्प्यते ।